

ONS MARKENBOEK

Gorssel, mei 2019 - 37e jaargang no. 2

De Elf Marken zijn: Epse en Dommer, Dorth, Schoolt, Gorssel, Eschede, Harfsen, Eefde, Rijsselt, Angeren, Almen, Wolfeler

Ons Markenboek

Uitgave van de Historische Vereniging De Elf Marken te Gorssel.

De vereniging is opgericht op 27 september 1983 en heeft ten doel "de beoefening van de geschiedenis in het algemeen en in het bijzonder die van het grondgebied van de gehele, voormalige, burgerlijke gemeente Gorssel alsmede de bevordering in zo breed mogelijke kring van de belangstelling voor de geschiedenis van de voormalige gemeente Gorssel in al haar aspecten".

Contactpersonen van de werkgroepen

Archiefzaken: P. Staal, Teenkweg 3, 7211 EV Eefde, tel. 0575 - 517623
Bibliotheek: W.J. Holtslag-Harkink, Blauwedijk 11, 7218 BJ Almen, tel. 0575 - 432058
Excursies: W.J. Holtslag-Harkink, Blauwedijk 11, 7218 BJ Almen, tel. 0575 - 432058
Genealogie: H.G. Pelgrum, Bakkersteeg 3, 7218 BM Almen, tel. 0575 - 431781
Tramstation: A.R. Rolden, Dortherweg 21, 7418 HC Deventer, tel. 0575 - 493458

Verenigingsadres

Het Tramstation, Van der Capellenlaan 4, 7213 AG Gorssel

Website: www.deelfmarken.nl

Samenstelling bestuur

Voorzitter: J. Haijntink, Reuvekamp 2, 7213 CE Gorssel, tel. 0575 - 492692
Vice-voorzitter: H. Hietbrink, Epserenk 26, 7214 AR Epse, tel. 0575 - 491992
Secretaris: J. te Linde, Eendrachtstraat 4, 7211 AM Eefde, tel. 0575 - 517369
2e Secretaris: H.G. Pelgrum, Bakkersteeg 3, 7218 BM Almen, tel. 0575 - 431781
Penningmeester: J.A.P. Bosman, De Bongerd 1A, 7213 DL Gorssel, tel. 0575 - 474155
2e Penningmeester: A.R. Rolden, Dortherweg 21, 7418 HC Deventer, tel. 0575 - 493458
Leden: G.H. Smale-Bielderman, Reeveerweg 38, 7217 TE Harfsen, tel. 0575 - 796556
J. Hekkelman, Pikeursbaan 24, 7213 BT Gorssel, tel. 0575 - 491726
A.M. de Ruiter, Joppelaan 14, 7213 AC Gorssel, tel. 0575 - 492139
J.H. Huisjes, Het Have 20, 7211 NB Eefde, tel. 0575 - 511352
J.G. Bleeker, Oxeerweg 14, 7214 PM Epse, tel. 0575 - 494096

Erevoorzitter: W.J. Holtslag-Harkink

Redactiecommissie

Voorzitter: A.M. de Ruiter, Joppelaan 14, 7213 AC Gorssel, tel. 0575 - 492139
e-mail: capellenhof@gmail.com
Leden: A.M. Geerlink-van der Gang, Hoefslag 12, 7213 BW Gorssel,
tel. 0575 - 492183 e-mail: a.geerlink@kpnplanet.nl
G. Groot Wassink, Manegelaan 15, 7213 BN Gorssel,
tel. 0575 - 491224 e-mail: g.grootwassink@gmail.com

Ons Markenboek

37e jaargang no. 2, mei 2019

INHOUD

- 2 Mededelingen van het bestuur en de redactie
- 9 Anti-Joodse maatregelen gedurende de Tweede Wereldoorlog
in de gemeente Gorssel
Piet van Manen
- 19 Epse, februari – april 1945, Herinneringen van Bert van den Berg
Caroline Dijkerman
- 26 Historische graven Gorssel
Henk Hietbrink
- 29 Horigheid, juk of zegen?
Mirjam van Velzen-Barendsen
- 40 Toen en Nu (II): Kruidenierswinkel in Epse

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR EN DE REDACTIE

Van het bestuur

In februari 2019 is weer begonnen met de openstelling van het Tramstation op de eerste zaterdag van de maand, naast de reguliere openstelling van het Tramstation op dinsdagmiddag en donderdagmorgen. Het streven is om deze eerste zaterdagen van de maand zo in te vullen dat er in de expositieruimte een tentoonstelling te zien is en dat er in de aanbouw enkele films of foto's vertoond worden met onderwerpen die in verband staan met de oude gemeente Gorssel.

De activiteitencommissie heeft de excursies voor 2019 voorbereid en heeft ook een begin gemaakt met het vastleggen van de lezingen voor het seizoen 2019/2020. Nadere gegevens over de excursiedata en excursiedoelen staan verderop in dit nummer. In het augustusnummer zullen de lezingen voor het komende seizoen bekend gemaakt worden.

De eerste vier lezingen in het afgelopen seizoen over respectievelijk omgeving Fliederweg, Het Oude Loo, horigheid en Joppe waren goed tot zeer goed bezocht. De vijfde lezing betrof het jaarlijkse gezamenlijke evenement met het Historisch Genootschap Lochem-Laren-Barchem. Deze lezing vond op 20 maart 2019 plaats in zaal Stegeman in Laren. Hierbij verzorgde Hendrik Schuring uit Laren (Gld) een presentatie onder de titel 'Hoe maakt(e) de mens een leefomgeving op Landgoed Velhorst'. De laatste lezing van dit seizoen werd op 9 april in residentie 'De Roskam' gehouden. Hans Geerlink uit Gorssel herhaalde de eerder onder grote belangstelling in Eefde en in Epse gehouden lezingen over de Stoomtram Zutphen-Deventer. Deze lezing werd voorafgegaan door de jaarlijkse ledenvergadering. De belangrijkste punten uit deze vergadering zijn dat Guus Bosman uit Gorssel benoemd is als bestuurslid en dat de reglementair aftredende bestuursleden Gerri Smale-Bielderman, Koos Bleeker en Joop Hekkelman herbenoemd zijn. Guus Bosman volgt Koos Bleeker op als penningmeester en ledenadministrateur. Vervolgens maakte onze voorzitter melding van de activiteiten die in het eerste halfjaar van 2019 zullen plaatsvinden. Een uitgebreid verslag van de jaarvergadering kunt u in het volgende nummer van Ons Markenboek tegemoet zien.

Boek 'Gorssel, van Agrarische Gemeenschap tot Forensendorp'

Het eind 2018 verschenen boek vindt gretig aftrek. Begin maart 2019 was 80% van de oplage verkocht, waardoor de vereniging uit de kosten is.

Deelname van De Elf Marken aan de actie NLdoet

Op zaterdag 17 maart 2019 heeft een aantal vrijwilligers geholpen bij het opknappen van een zestal monumentale graven op de begraafplaats van Gorssel. Omdat deze werkzaamheden plaats konden vinden in het kader van NLdoet ontvingen wij van het Oranje Fonds een substantiële bijdrage van € 400.

Dodenherdenking 4 mei

Zoals ieder jaar brachten leden van het bestuur van De Elf Marken een bloemen-groet bij de Houtwal in Gorssel en alle overige gedenkplaatsen om stil te staan bij de Tweede Wereldoorlog en de bevrijding.

Berging vliegtuigwrak Eefde

In een landbouwperceel tussen Lindeboomweg en Scheuterdijk in Eefde bevindt zich op grote diepte het wrak van een Engelse Typhoon (jachtbommenwerper uit de Tweede Wereldoorlog met de stoffelijke resten van reservist-piloot Flight Sergeant William Robert Stephen Hurrell. In Ons Markenboek is er in de loop der jaren al veel over geschreven*.

Inmiddels is bekend geworden dat het wrak in november 2019 wordt geborgen. De berging valt onder het nationaal programma berging vliegtuigwrakken van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De grondeigenaar verleent volledige medewerking aan de berging. Gedurende de werkzaamheden zal er een kijkdag voor publiek worden gehouden en kunnen ook basisscholen uit de omgeving erbij worden betrokken.

Hurrell was op zijn derde operationele vlucht en maakte deel uit van een formatie van zes Typhoons, die op 26 september 1944 vanaf vliegveld Deurne in België waren opgestegen voor een verkenningsvlucht boven Nederland. De toestellen maakten deel uit van het 175e squadron van de Royal Air Force. Ze werden bij Apeldoorn onderschept en aangevallen door 50 Duitse Messerschmitts. Hurrell stortte met zijn toestel neer in het perceel tussen Lindeboomweg en Scheuterdijk in Eefde en geldt tot op de dag van vandaag vermist.

Volgens een ooggetuige van de crash boorde het toestel zich zo diep in de grond dat het later niet kon worden geborgen. Wel werden er kort na de oorlog identificatieplaatjes van de vliegtuigmotor, enkele lichaamsresten en een zegelring gevonden met de initialen 'WH'. Het terrein werd geëgaliseerd en weer in gebruik genomen als bouwland.

De Historische Vereniging De Elf Marken heeft zich veel moeite getroost om meer te weten te komen over de achtergrond van de crash en van de piloot, en dat resulteerde in de onthulling van een gedenksteen aan de rand van het perceel, nabij Lindeboomweg nr. 10 en 60 m.

Gedenksteen voor Flight Sergeant W.R.S. Hurrell aan de Lindeboomweg in Eefde

Foto: Hans Geerlink

vanaf de plek van de crash. De onthulling vond plaats op 26 september 1999. Er is jaarlijks een herdenking waar met klein ceremonieel bloemen worden gelegd.

* Zie voor meer informatie OMB jaargangen 13 (nr. 2), 17 (nrs. 2 en 4), 18 (nr. 1), 22 (nr. 2) en 33 (nr. 4).

Genealogische dag

De werkgroep genealogie van De Elf Marken organiseert op zaterdag 1 juni 2019 haar jaarlijkse genealogische dag in De Brink, het bijgebouw van de Protestantse Gemeente Gorssel/Epse, Hoofdstraat 27, Gorssel. De werkgroepleden hebben dit jaar de stamboom van de familie Roeterdink uitgeplozen.

Ook tijdens deze genealogische dag vraagt de vereniging weer aandacht voor de boekentafel. De werkgroep bibliotheek heeft weer een aantal boeken en ook prentbriefkaarten geselecteerd voor verkoop aan leden en bezoekers.

Het evenement begint om 10.00 uur en wordt om ongeveer 16.00 uur afgesloten.

Tramstation

Open dagen

Vanwege de zomersluiting zijn er in juli en augustus geen Open Dagen.

Exposities

De schilderijen van Annemieke Hakvoort uit Hengelo (Gld) waren tot eind januari te zien. Daarna was het de beurt van Nelleke Wichman om haar werk te exposeren. Vanwege problemen met haar gezondheid is deze expositie uitgesteld tot een nader te bepalen datum. In de expositieruimte hangen vanaf 1 februari de landschapsfoto's van Henk Hietbrink.

Hart voor de Achterhoek

De Rabobank Noord- en Oost-Achterhoek organiseert ieder jaar de actie Hart voor de Achterhoek, waarbij leden van deze bank twee stemmen kunnen uitbrengen op verenigingen waar ze lid van zijn. De andere stemmen kunnen ze uitbrengen op andere deelnemende verenigingen. Leden kunnen er zo voor zorgen dat de Elf Marken een stevig donatiebedrag van de bank krijgt.

Niet iedere klant van de Rabobank is ook lid van deze bank. U moet zich dus bij de bank melden om lid te kunnen worden. Het is een speciale actie van deze vestiging. Leden die bij een andere Rabobank bankieren kunnen dus helaas niet meedoen.

U wordt als lid van deze Rabobank over de actie geïnformeerd en krijgt de stemcode thuisgestuurd. In de periode 5-19 september 2019 kunt u twee stemmen uitbrengen op De Elf Marken. De andere stemmen kunnen naar andere deelnemende verenigingen. Zet u alvast een reminder in uw agenda op die datum. Hoe meer stemmen, des te hoger de bijdrage.

Automatische afschrijving van de contributie

Een aantal leden en sponsors is akkoord gegaan met een automatische afschrijving van de contributie resp. sponsorbedrag. Voor de penningmeester scheelt dat veel werk. Zijn verzoek is dan ook of degenen die hiertoe bereid zijn maar dat nog niet hebben doorgegeven, dat per e-mail alsnog willen doen.

De leden die dit niet willen worden verzocht hun contributie resp. sponsorbedrag over te maken naar het bankrekeningnummer van de vereniging: NLI2 RABO 0301 4056, bij voorkeur met vermelding van uw lidmaatschapsnummer als de naamgeving van de betaling en die van het lidmaatschap niet overeenkomen.

Toelichting bij de jaarcijfers van De Elf Marken

De vereniging heeft een aantal kernactiviteiten op het gebied van de cultuurhistorie van de dorpen in de oude gemeente Gorssel. Daarnaast is er een belangrijke nevenactiviteit in de vorm van de voorbereiding en verkoop van boeken over één van de dorpen van de oude gemeente Gorssel. Zo zijn er onlangs nog boeken uitgegeven over Eefde en Gorssel. Deze zijn zeer succesvol gebleken en in feite bepalend geweest voor het resultaat van onze vereniging in de afgelopen jaren. Echter het komt ook voor dat een boek minder succesvol is. Een voorbeeld hiervan is het boek over de stoomtram. Hierover hebben we zelfs een aanzienlijk voorraadverlies moeten nemen. De laatste exemplaren kunnen we nu verkopen tegen een sterk gereduceerde prijs van € 15 per stuk.

De netto bate van de boekenverkoop bedroeg in 2018 € 10.892, waarvan € 9.040 euro m.b.t. het boek over Gorssel. Voor 2019 worden zeker ook nog baten van deze boeken verwacht.

De werkgroepen hebben hun eigen inkomsten en uitgaven, die per saldo ongeveer op nul moeten uitkomen.

De overige inkomsten uit contributies, sponsoring en giften zijn vooral bedoeld om de verenigingskosten te dekken op het gebied van de locatie van het Tramstation, de algemene bestuurskosten en de communicatie naar de leden, vooral in de vorm van Ons Markenboek (OMB).

Zoals uit de cijfers blijkt werd op de laatste activiteiten een verlies geleden van € 2.942 euro. Door het relatief hoge resultaat op de boeken wordt per saldo een positief resultaat geboekt van € 5.951 en kan de vereniging zich veroorloven minder lucratieve activiteiten te ontplooiën in het belang van de realisatie van doelstellingen van de vereniging.

Wat de balans betreft zien we de vaste activa dalen met de afschrijvingen, er zijn in 2018 geen investeringen geweest.

De voorraden en vorderingen lopen wel op, onder meer door voorraadvorming van het boek over Gorssel. Ook kon een vordering van € 4.290 worden opgevoerd als bijdrage aan een lagere verkoopprijs van het boek over Gorssel ten behoeve van 429 ouderen, die dus een € 10 lagere verkoopprijs hebben betaald. Het bedrag van € 4.290 is in januari 2019 ontvangen.

Het vermogen is verdeeld in twee bedragen, een boekenfonds en een algemene reserve. Over de hoogte van het bedrag in het boekenfonds, dat noodzakelijk wordt geacht voor tegenvallende resultaten op de boekenactiviteit, zal het bestuur zich nog nader beraden.

Guus Bosman, penningmeester

Eindversie 26-02-2019

Balans per 31 december 2018

ACTIVA				
	2018			2017
Kas	410			0
Saldo bank	873			757
Saldo spaarrekening	29735			31520
Saldo spaarrek. boekenfonds	20771			16593
Investering in Apparatuur	1980***			2475***
Investering bouw Tramstation	5349**			7132**
Vordering bijdrage boek Gorssel	4290			
Voorraad boeken Stoomtram				2000
Voorraad boeken Gorssel	3000			
Voorraad boeken Eefde				
		+		+
	66408			60477
PASSIVA				
Kapitaal boekenfonds	33842			24949
Kapitaal (algemene reserve)	32566			35508
Vooruit ontvangen contributie				20
		+		+
	66408			60477

** Dit bedrag wordt in 10 jaar afgeschreven; ingaande 2012: per jaar € 1783,=

*** Het bedrag €2.475 wordt in 5 jaar afgeschreven; ingaande 2018: per jaar €495,=

Kascommissie:

De ondergetekenden hebben op 14 februari 2019 in het Tramstation in Gorssel de financiële administratie over het jaar 2018 gecontroleerd en in orde bevonden. Wij stellen de leden voor het bestuur decharge te verlenen.

Dhr. W. H. Makkink

Dhr. G. Addink

Afgeschrijvingen in jaarrekening 2018:

10 % van investering tramstation	€ 1.783,00	[deze was € 17.830,23; zie balans 2011]
Apparatuur	€ 495,00	[deze was € 2.475,00; zie balans 2017]
		+
Totaal	€ 2.278,00	

Verloop kapitaalrekeningen 2018

	Boeken	Algemeen	Totaal
Stand per 1 januari 2018	24949	35508	60457
Rente 2018	1	10	11
Opbrengst Boek Eefde na aftrek kosten	969	0	969
Opbrengst Boek Stoomtram na aftrek kosten	883	0	883
Opbrengst Boek Gorssel na aftrek van kosten	9040	0	9040
Afwaardering boek Stoomtram	-2000		-2000
Saldo van alle overige inkomsten en kosten		-2952	-2952
Totaal van de mutaties in 2018	8893	-2942	5951
Stand per 31 december 2018	33842	32566	66408

eindversie 26-02-2019

Financieel Jaaroverzicht 2018 De Elf Marken

Inkomsten:	2017	2018	Begroting 2018	Begroting 2019
Contributies	15600	14975	15300	15000
Entreegelden	330	245	350	275
Sponsorgelden	5525	5125	5500	5250
Giften	1312	1017	350	600
Rente spaarrekeningen	108	11	100	10
Verkoop OMB	212	186	200	200
Verkoop uit bibliotheek	390	170	310	250
Inkomsten boek Eefde	1026	969		
Inkomsten boek Stoomtram	2626	883		
Inkomsten boek Gorssel		9040		5000
Verhuur Tramstation	908	1190	900	1000
Wergroep excursies	2745	3114	0	
Wergroep genealogie	1832	2935	0	
Diversen	190	553	0	400
		+	+	+
	32804	40413	23010	27985
Kosten:				
Kosten OMB	6840	6178	5750	6000
Lezingen	1109	1030	1000	1000
Bankkosten	216	214	220	250
Bestuur+ adm.kosten	975	323	675	475
Abonn.en contributies	121	121	150	125
Representatiekosten	22	50	75	50
Huur + serv.kost+beveil.	7241	7031	7000	7200
Internet & bellen	476	517	475	550
Belastingen	944	946	950	950
Verzekeringen	575	575	575	575
Gas en electra	2419	2694	2425	2750
Water	56	53	60	70
Tramstation exposities	439	1256	150	250
Wergroep genealogie	1119	2102	150	500
Wergroep bibliotheek	206	314	100	250
Wergroep excursies	2762	3311	100	250
4 & 5 mei	599	139	250	250
kleine investeringen	1252	940	350	250
Diversen	347	2800	275	500
Afschrijvingen	1783	2278	2278	2278
		+	+	+
	29501	32872	23008	24523
Saldo bruto resultaat	3303	7541	2	3462
Bijz. baten		410		
Bijz. lasten	-3000	-2000		
		+	+	+
Netto resultaat	303	5951		

Van de redactie

Wie weet het

De eerste foto waarvoor we in het vorige Markenboek (februari 2019) aandacht vroegen liet een borduurwerk zien. Het wapen van de voormalige gemeente was erop te zien, en de jaartallen 1937-1962.

Gerrie Makkink uit Eefde wist te vertellen dat het borduurwerk gemaakt is door de dames van 'De Plattelandsvrouwen', zoals de vereniging destijds heette. De aanleiding was het 25-jarig huwelijk van Juliana en Bernhard. De dames hebben er bij toerbeurt aan geborduurd. Gerrie Makkink herinnert zich dat haar moeder er ook aan gewerkt heeft. Het borduurwerk werd aan het toenmalige gemeentebestuur aangeboden en moet een poos in het gemeentehuis in Gorssel gehangen hebben. Het is niet bekend waar precies. Weet iemand dat misschien?

Erwin Strookappe wilde graag de ontbrekende namen op de tweede foto ingevuld zien. Het is een foto van ds. Thoden van Velzen (1840-1917), omringd door kerkeradsleden. Helaas kwam er geen reactie en blijven de namen van sommige afgebeelde personen onbekend.

Dan weer twee nieuwe foto's met vragen. Op de eerste foto staat een boerderij met schuur en zo te zien een kippenhok. Welke boerderij is of was dit?

De tweede afbeelding laat leerlingen van de School met de Bijbel zien. Wie herkent zichzelf en zijn of haar medeleerlingen?

Graag een reactie naar Het Tramstation, Van der Capellenlaan 4, 7231 AG Gorssel (dinsdag van 14.00 tot 16.00 uur en donderdag van 11.00 tot 12.00 uur) of via info@deelfmarken.nl.

Kopij en foto's voor het volgende nummer dienen uiterlijk **zaterdag 22 juni 2019** bij de redactiecommissie binnen te zijn.

ANTI-JOODSE MAATREGELEN GEDURENDE DE TWEEDE WERELDOORLOG in de gemeente Gorssel

Piet van Manen

Om de anti-Joodse maatregelen in de gemeente Gorssel te kunnen begrijpen, is het noodzakelijk om eerst een algemeen overzicht te geven van het optreden van de bezetter ten opzichte van de Joden, vanaf het allereerste begin van de bezetting in 1940 tot de voltooiing van het proces van vervolging en deportatie in 1943.

1940

Aanvankelijk verzekerden de commandanten van de bezettingstroepen de Nederlandse autoriteiten dat de positie van de Joden door hen niet zou worden aangetast. In Amsterdam deelde de militaire commandant aan burgemeester De Vlugt mee, dat de bezetter geen belangstelling had voor Joden die legaal aanwezig waren.

In Amsterdam waren echter ook onruststokers van NSB-huize. In sommige cafés veroorzaakten ze rellen tegen Joodse medeburgers. De politie trad af en toe hard op tegen de ordeverstoring, maar tegelijkertijd waren er tekenen dat de gemeentelijke overheid zich terughoudend opstelde tegenover antisemitische acties. In het verdere verloop van 1940 volgden echter wel maatregelen tegen Joden; bij het ANP en de radio werden Joodse medewerkers uit hun functie ontheven. Op 1 juli werd Joden en andere niet-Duitsgezinde personen verboden lid te worden van de luchtbescherming. Steeds duidelijker werd het dat de bezetter bezwaren tegen antisemitische maatregelen wegwuifde met het argument dat de openbare orde moest worden gehandhaafd. In oktober 1940 werd de zgn. Ariërverklaring van kracht. Deze verklaring hield in dat de in dienst zijnde ambtenaren moesten verklaren of ze Jood waren of niet. Praktisch alle niet-Joodse ambtenaren ondertekenden deze verklaring. Op 27 november volgde de maatregel dat alle Joden uit hun functie zouden worden ontheven. Voorlopig behielden ze hun uitkering, wat de hoop wekte dat het een tijdelijke schorsing betrof.

1941

Op 10 januari 1941 maakte rijkscommissaris Seyss-Inquart bekend "dat iedereen die geheel of gedeeltelijk van Joodsen bloede was zich verplicht moest laten registreren". Een persoon gold als Joods "indien hij van ten minste één naar ras vol-Joodse grootouder afstamde". In de weken na 10 januari ontvingen gemeenten praktische aanwijzingen voor het registreren van Joden; deze waren vastgesteld door

Voorbeeld van een paspoort met vermelding van 'J'

de hoogste ambtenaar van het departement van Binnenlandse Zaken. De verordening voor registratie kwam feitelijk neer op administratieve gettovorming.

Er waren geen protesten van niet-Joodse Nederlanders tegen deze maatregelen. Er werden uiteindelijk 160.820 Joden geregistreerd, van wie 15.549 als half-Joden golden. De invoering van een bijna niet te vervalsen paspoort met een J voor Joden, heeft talrijke personen het leven gekost. De Joden werden geregistreerd via de gemeentelijke bevolkingsregisters, de bezetter had over het algemeen niet te klagen over de bereidwillige medewerking van Nederlandse overheidsorganen bij het registreren van Joodse burgers. De meeste burgemeesters toonden zich bereid tot passieve collaboratie. De registratie zou de opmaat vormen tot maatschappelijk isolering, ontrenchting, onteigening en uiteindelijk deportatie en vernietiging.

De bezetter ging dus stap voor stap te werk (salamitactiek) om hierdoor de weerstand zo veel mogelijk te breken. Op 22 februari kregen alle geschorste Joodse ambtenaren ontslag aangezegd. Bij ongeregelheden in Amsterdam leidde dit tot de dood van de Duitse WA-man Koot.

Als represaille werd besloten dat 425 Joodse mannen tussen de 18 en 25 jaar opgepakt moesten worden en naar een concentratiekamp zouden worden gedeporteerd. Gevolg van deze razzia's was de bekende Februaristaking. Door druk van het gemeentebestuur op stakende ambtenaren en het geweld van de Duitse troepen kwam er al vrij snel een einde aan de staking. Er vielen uiteindelijk 9 doden en 20 zwaargewonden in de hoofdstad.

Er volgde in september 1941 een verordening van Rauter dat 'Voljuden' – herkenbaar aan de J in hun persoonsbewijs – voortaan geen toegang meer hadden tot openbare inrichtingen voor zover die bestemd waren om de bevolking ontspanning, tijdverdrijf en voorlichting te bieden.

Het betekende dat Joden niet langer bibliotheken, leeszalen, cafés, restaurants, concertzalen, schouwburgen, hotels, musea en sportinrichtingen mochten bezoeken. Het werd hen eveneens verboden deel te nemen aan markten, veilingen en goederenbeurzen. Ook bepaalde Rauter dat Joden voor het tijdelijk of blijvend veranderen van woonplaats en voor het maken van reizen een vergunning moesten aanvragen. Terwijl de antisemitische verordeningen in het begin hoofdzakelijk in het teken hadden gestaan van het maatschappelijk isolement van Joden en de onteigening en ontrechting van Joden, troffen de bezettingsautoriteiten in de laatste maanden van 1941 verschillende maatregelen die het logistieke proces van de toekomstige deportaties mogelijk moesten maken.

Om in de toekomst bij het opsporen van Joden niet afhankelijk te zijn van Nederlandse instanties gaf de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* op 20 oktober aan Asscher en Cohen van De Joodse raad de opdracht om uit de gegevens van het centrale bevolkingsregister een cartotheek van alle Joden samen te stellen. Bestuurders waren over het algemeen van mening dat niets te beginnen was tegen de antisemitische vervolgingswoede van de Duitsers.

1942

De bezetter wilde de Nederlandse Joden niet alleen concentreren maar ook zoveel mogelijk isoleren van de rest van de bevolking. In de eerste helft van 1942 verschenen overal bordjes met 'Voor Joden verboden'. Meestal ging het om plekken die al langer verboden waren, maar de bezetter zorgde er nu pas voor dat iedereen voortdurend met die uitsluiting werd geconfronteerd. De Joden waren op den duur zoveel mogelijk bij elkaar wonend, aan huis gebonden, financieel aan de grond en afgezonderd van de rest van de bevolking, totale isolatie dus.

De Joodse raad onder leiding van Asscher en Cohen werkte zoals we gezien hebben ook mee aan de anti-Joodse maatregelen. Steeds weer werden zwaardere maatregelen geaccepteerd, hoewel er ook nog wel werd geprotesteerd. De bezetter deed geringe concessies en men werkte weer mee. Op 12 december 1942 vertrok de 42ste en laatste trein voor de jaarwisseling van Westerbork naar Auschwitz waarmee aan de eis van 40.000 gedeporteerde Nederlandse Joden was voldaan.

Vijf maanden had het gekost, de deportatiemachine draaide vanaf het begin in een verbijsterend tempo. Zeker tijdens de eerste maanden van de deportaties speelden gewone politieagenten in heel Nederland een belangrijke rol bij het ophalen en arresteren van de Joden. Onwankelbare principes waren zeldzaam onder de Nederlandse agenten. De NSB'ers onder hen, 5 à 10 procent, hadden weinig moeite met het werk, of hadden er zelfs plezier in. Slechts enkele burgemeesters in het hele land brachten het op om te weigeren toen de bezetter hun politiekorps opeiste voor de deportaties; zij werden ontslagen. Agenten deden dan ook vooral mee uit angst voor ontslag. Wat het spoorwegpersoneel betreft werd er meege- werkt met de deportaties van Joden naar kampen, met name naar Westerbork, dat was ook in hun eigen belang. Een vaste baan bij de spoorwegen betekende op lange termijn nl. de zekerheid van een redelijk inkomen en op korte termijn een ontsnapping aan de arbeidsinzet. Men was sterk gericht op het eigen levensonderhoud en dat van het gezin. Ook antisemitisme kon werkelijke solidariteit met de Joden in de weg staan. De neiging om gezag te accepteren en zich aan de regels te houden, hadden tot gevolg dat men de praktische moeilijkheden en de gevaren van onderduik geven aan Joden overschatte.

Kleine verzetsdaden konden het geweten sussen, groeten met OZO bijvoorbeeld (Oranje zal overwinnen). Slechte verhalen over Joden hadden dezelfde functie. Bij de deportaties werd een verdeel- en heerstactiek toegepast. Alle Joden konden niet in een keer naar Auschwitz overgebracht worden, daarom was er vrijstelling voor diverse groepen (de zgn. Sperren).

Het doel was valse hoop te verspreiden en Joodse groepen tegen elkaar uit te spelen. Een op de vijf Joden dook onder, waarbij onderduikgevers soms misbruik maakten van de situatie. Ze vroegen absurde bedragen, er moest extreem hard op het land of in het huishouden worden gewerkt; seksueel misbruik van jonge meisjes kwam ook voor. Maar ook onderduikers misdroegen zich door belachelijke eisen te stellen met het dreigement iedereen aan te geven.

1943

Het jaar 1943 kenmerkte zich vooral door het harde optreden van de bezetter, met als absoluut dieptepunt de massale deportaties van de Joden. De laatste Joden die nog geen oproep hadden gekregen, of een voorlopige vrijstelling hadden, moesten ook vertrekken.

Eind september 1943 vonden in Amsterdam de laatste grote razzia's plaats, sinds januari 1943 was sprake van het politieke standrecht waarbij verdachten onmiddellijk door een driekoppige SS-rechtbank konden worden veroordeeld tot zware straffen, doorgaans de doodstraf.

De ondergrondse ging zich beter organiseren en werd sterker. De bezetter vond dat de ophaalacties van Joodse gezinnen die sinds enkele maanden waren begonnen, te langzaam gingen. De opgelegde quota zouden veel eenvoudiger kunnen worden gehaald als grote groepen tegelijk zouden worden weggevoerd en het oog valt dan

op instellingen als Het Apeldoornsche Bosch (Joodse psychiatrische inrichting). Het bleef niet bij Het Apeldoornsche Bosch, het aantal weggevoerde Joden liep de eerste maanden van 1943 hoog op, vooral doordat in tal van plaatsen Joodse hospitalen, Joodse weeshuizen en Joodse bejaardenhuizen werden ontruimd. In Amsterdam hadden 14.000 Joden een *Sperre*, maar dat werd veranderd. Er werd een nieuw voorschrift afgekondigd: alle Joden zonder *Sperre* zouden op donderdag 20 mei naar Westerbork worden gestuurd, slechts een klein deel gaf gehoor aan die bepaling. Het gevolg was dat Asscher en Cohen van De Joodse raad nu de opdracht kregen de *Sperren* in te trekken. De Joodse voormannen weigerden, maar onder invloed van sterke bedreigingen gingen ze overstag. De fusillades en standrechtelijke executies daarvoor n.a.v. de april/mei-stakingen stonden nog scherp op het netvlies. De Joden van wie de *Sperre* was ingetrokken, kwamen nauwelijks op met als gevolg *razzia's* in o.a. de Jodenhoek. Die werd afgegrensd en huizen werden doorzocht, waarbij 3500 Joden opgepakt werden.

Op zondag 20 juni was er een nieuwe *razzia* in de Rivierenbuurt, de Transvaalbuurt, met als resultaat dat er 500 Joden werden gearresteerd. Volgens een Duitse diplomaat waren de *razzia's* een groot succes. De Nederlandse bevolking stemde er weliswaar niet mee in, maar deed er niets tegen en volgens de Duitser nam de bevolking een apathische houding aan. Historici hebben becijferd dat ongeveer 28.000 Joden ondergedoken hebben gezeten. Speciale politieafdelingen liet men naar Joodse onderduikers speuren. Er waren vurige antisemieten bij deze speciale afdelingen, maar een groot deel van het personeel werd vooral gemotiveerd door de premie die voor elke aangebrachte Jood uitgekeerd werd.

Een andere manier om Joden op te sporen waren de honderden, misschien duizenden tips die binnenkwamen over verblijfplaatsen van ondergedoken Joden. Eind september 1943 was Amsterdam *Judenrein*. Eén aspect is nog onderbelicht: diefstal van Joodse bezittingen na hun arrestatie.

Gorssel

Na dit algemeen landelijk overzicht betreffende de Jodenvervolging gaan we over tot de ontwikkelingen in Gorssel aan de hand van het dossier 'Anti-Joodse maatregelen' uit het gemeentearchief van Gorssel. Over het jaar 1940 zijn geen documenten aanwezig, verreweg de meeste gegevens zijn er vanaf het daarop volgende jaar.

1941

Om te beginnen is er een ingekomen brief van 3 maart gericht aan de hoofden van de plaatselijke politie, waarin gesteld wordt dat i.v.m. de Februaristaking in Amsterdam veel Joden uit die stad gevlucht zijn naar verschillende plaatsen in Nederland. De politie krijgt de opdracht deze Joden onverwijld naar Amsterdam terug te sturen. In een schrijven gericht aan het Hoofd van de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters te 's-Gravenhage (hierna te noemen Hoofd Rijksinspectie),

verzoekt de burgemeester om toezending van 46 formulieren betreffende de aanmeldingsplicht van personen van Joodse bloede.

Op 18 maart worden 46 aanmeldingsformulieren voor personen van Joodse afkomst aangeleverd, waarvan 41 formulieren zijn gemerkt met een J (volledig Joods), twee formulieren zijn gemerkt met G1 voor personen met een half-Joodse achtergrond en drie formulieren met een G2 voor mensen die voor een kwart Joods zijn. Op 22 maart is er een ingekomen stuk gericht aan de burgemeester betreffende aanmeldingsplicht van personen, opgenomen in inrichtingen voor geesteszieken, sanatoria enz. Op dezelfde dag is er een brief met de mededeling dat de besturen van sanatoria e.d. kunnen volstaan met het verstrekken aan de burgemeester van de te hunner beschikking staande gegevens waarin zij de indruk hebben dat er verdenking van Joodse afstamming bestaat. De burgemeester wordt om medewerking verzocht deze gegevens omtrent de afstamming te verschaffen. Er is een schrijven van 4 april waarin gelast wordt dat alle sinds 10 februari in de provincie Gelderland gevestigde Joden uiterlijk 9 april de provincie moeten verlaten. Het verblijfsverbod is algemeen en niet beperkt tot de Joden die uit Amsterdam afkomstig zijn. Voor uitvoering van de verordening is in gemeenten zonder commissaris van politie de burgemeester persoonlijk verantwoordelijk, zoals in Gorssel het geval is. Het resultaat van hetgeen ter zake is verricht moet uiterlijk 19 april aan de SD te Arnhem worden medegedeeld. Er is nog een schrijven van 4 april aan de burgemeester waarin gesteld wordt dat het Joden verboden is de stad Amsterdam te verlaten. Er moet op gewezen worden dat het ook in het belang van het toerisme is dat de toeloop van Joden verboden wordt. Tot slot wordt nog gesteld dat de burgemeester persoonlijk verantwoordelijk is voor de uitvoering van de te nemen maatregelen. 9 april is er een brief van de Nederlandse Mettray aan de burgemeester met de mededeling dat er geen jongens van Joodse afkomst in de Mettray mogen verblijven. In een schrijven van 16 april van de burgemeester aan Dr. J.M. Levy te Utrecht geeft hij hem aan dat geen vergunning kan worden verleend tot vestiging in de gemeente Gorssel. Op 16 april is er een brief van de burgemeester aan het Hoofd Rijksinspectie met het verzoek om toezending van nog enige aanmeldingsformulieren voor Joden.

Op 19 april is er een schrijven van de burgemeester dat n.a.v. de brief van 4 april bedoelde Joden de gemeente verlaten hebben. Op 24 april worden aan het Hoofd Rijksinspectie toegestuurd twee in de afgelopen maanden ontvangen aanmeldingsformulieren van personen van geheel of gedeeltelijk Joodse afkomst. Verrassend is een brief van 25 april dat de reeds eerder genoemde Dr. Levy zich toch nog in de gemeente mag vestigen, maar van beroepsuitoefening kan geen sprake zijn. Een brief van 5 mei van Duitse kant aan de Gorsselse burgemeester waarin verzocht wordt de persoonsgegevens van de Joden die de gemeente verlaten hebben, mede te delen. Een brief van 9 mei gaat over de verplichting van Joden tot inlevering van radiotoestellen, dit geldt ook voor Joden die de Duitse nationaliteit bezitten.

Een schrijven van 31 mei geeft aan dat het voor Joden verboden wordt:

- a. het publieke baden in zee, strand, zwembaden en overdekte badinrichtingen;
- b. het betreden van publieke plantsoenen en openbare gelegenheden, evenals het huren van kamers in publieke gelegenheden, hotels, pensions, logementen, in zee en strandbadplaatsen en soortgelijke plaatsen.
- c. het bezoeken van paardenrennen als toeschouwer.

Bord 'beperkte bewegingsvrijheid voor Joden', op een onbekende plek in de gemeente Gorssel

Op 9 juli komt het bevel dat bij alle plaatsen die voor Joden verboden zijn een goed leesbaar bord moet worden aangebracht met de woorden 'Voor Joden verboden'. Aan de toegangswegen van de gemeente ware een dergelijk bord te plaatsen met het opschrift 'Joden niet gewenst'. De procureur-generaal De Rijke geeft in een schrijven van 22 juli aan dat hem is gebleken dat personen van wie het radiotoestel in beslag genomen was, na verloop van enige tijd een ander ontvangstapparaat hadden aangeschaft. Bij het aantreffen van een ander radiotoestel moet opnieuw tot in beslagname worden overgegaan.

Het Hoofd Rijksinspectie schrijft op 27 augustus dat is gebleken dat in vele gevallen waarin om bepaalde redenen tot voorlopige aanmelding is overgegaan de aanmeldingsformulieren niet zijn toegezonden. Gevolg: geen juist overzicht van het aantal aanmeldingsplichtigen in de verschillende gemeenten. Ook hier zien we weer een zoveelste poging om alle Joodse inwoners in het vizier te krijgen. Een brief van 23 september stelt dat Joden niet in schouwburgen, cabarets e.d. mogen optreden en daar ook niet als bezoeker mogen komen. Op 25 oktober is er een schrijven van de procureur-generaal dat aan de beperkingen van de bewegingsvrijheid voor Joden niet voldoende de hand wordt gehouden. Een brief van 8 november gaat over het feit dat aan Joden iedere werkzaamheid op veemarkten is verboden, ook als hulparbeider bij Arische handelaren als commissionair, expediteur enz.

Op 16 december is er weer een brief van de procureur-generaal, nogmaals handelend over het aantal houten borden dat nodig is voor de voor Joden verboden plaatsen en terreinen.

Op de volgende pagina: lijst van Joodse ingezetenen in de gemeente Gorssel, opgemaakt op 24 juni 1942

NAME	VORNAMEN	GEBURTSDATUM UND -ORT.	NAT.	BERUF	FAMILIENSTAND	ADRESSI
Bonheim	Erwin Alfred Israel	19 Dec. 1910 Hamburg (DL)	ohne	Geschäfts- reisende	ledig	Eefde E-462
Ehrenfeld	Nathaniel Hans	20 Juli 1919 Weenen (O)	ohne	Land- bauer	ledig	Kr.v. Dorth D-65
Goldwerth	Isaak	29 Juni 1907 Niebylow (O)	ohne	Land- wirt	Verheiratet	Harfsen H-23
Philips	Nelli Natalie	26 April 1912 Elberfeld (DL)	ohne	ohne	Verheiratet	idem
Goldwerth	Hannie	6 April 1935 Gorsse	Niederl.	ohne	ledig	idem
Philips	Joseph	12 Sept. 1884 Zutphen	Niederl.	Land- wirt	Verheiratet	idem
Meijerheim	Charlotte	3 Maart 1883 Massow (DL)	Niederl.	ohne	Verheiratet	idem
Gosschalk	Max	15 Feb. 1924 Wijhe	Niederl.	Land- bauer	ledig	Epe F-195
de Groot	Annie	4 Juli 1931 Enschede	Niederl.	ohne	ledig	Harfsen H-62
Hajdu	Jozsef	27 Nov. 1921 Budapest (H)	Ungar.	Land- bauer	ledig	Almen A-20
Lelie	Alida	24 Feb. 1892 Amsterdam	Niederl.	Sekre- tärin	ledig	Gorsse G-251
Lelie	Joseph	21 Aug. 1862 Amsterdam	Niederl.	ohne	witwer	idem
Levy	Anna Adèle	27 Juni 1924 Apeldoorn	Niederl.	ohne	ledig	Eefde E-10
Oster	Albert Israel	30 Oct. 1905 Sonsbeck (DL)	ohne	Kaufmann	Verheiratet	Epe F-368
Fekete	Irma	1 Mei 1906 Amsterdam	ohne	ohne	Verheiratet	idem
Herz	Nanny Sara	19 Dec. 1872 Hildorf (DL)	ohne	ohne	Witwe S.Oster	idem
Rosenbaum	Ernst Israel	22 Feb. 1915 Raesfeld (DL)	ohne	Vieh- händler	ledig	Almen A-39 (San). Almen A-141
Samuel	Manfred Israel	26 April 1917 Rodalben (DL)	ohne	Land- bauer	ledig	idem
Vromen	Abraham	6 Juli 1906 Zutphen	Niederl.	Prokurist papier- handel	Verheiratet	Eefde E-411e
Gravelijn (ARIERIN)	Cornelia	16 Juli 1902 Kerkwerve	Niederl.	ohne	Verheiratet	idem
Windmuller	Israel	18 Feb. 1880 Vorden	Niederl.	Kaufmann in Textil	Verheiratet	Eefde E-462
Welbergen van (ARIERIN)	Grietje	22 Juni 1902 Deventer	Niederl.	ohne	Verheiratet	idem
Windmuller	Rubert	5 Mei 1919 Zutphen	Niederl.	Land- bauer	ledig	Harfsen H-112
Zuckermann	Joseph Hellmut	3 Juni 1907 Hamburg (DL)	ohne	Kontrol- leur Säm- reihenhan- del	Verheiratet	Gorsse G-508
Scheltema (ARIERIN)	Wilhelmina Al- bertina	23 Aug. 1915 's-Gravenhage	Niederl.	ohne	Verheiratet	idem

60

1942

In een brief van 23 januari staat dat kartonnen borden zullen worden toegezonden, deze borden met de tekst 'Voor Joden verboden' dienen voor 31 januari zoveel mogelijk op gezichtshoogte en op een duidelijk zichtbare plaats bij de hoofdingangen te worden aangebracht. Uiterlijk 4 februari moet aan de opdracht voldaan zijn. In een schrijven van 2 februari deelt de burgemeester mee dat de kartonnen borden zijn aangebracht.

Op 18 maart is er een brief van de directeur van het P.W. Janssen-ziekenhuis te Almen. Hij vermeldt dat hem door de plaatselijke politie de opdracht is gegeven een bord met 'Voor Joden verboden' te plaatsen. Er is de directeur gebleken dat dit een algemene maatregel is die voor alle tbc sanatoria geldt, doch niet voor ziekenhuizen. Naar de mening van alle deskundigen draagt echter het moderne sanatorium volkomen het karakter van een ziekenhuis en niet van een herstellingsoord.

Derhalve het verzoek tot intrekking van bovengenoemde opdracht.

De procureur-generaal schrijft op 23 maart aan de burgemeester dat in afwachting van de nadere regeling de Joodse patiënten die op het ogenblik nog in sanatoria worden verpleegd aldaar kunnen blijven. In dat geval behoeft, eveneens tot nader orde, de kaart met het opschrift 'Voor Joden verboden', niet aan het gebouw te worden aangebracht. Uit een schrijven van 30 april blijkt dat ook kerken bezwaar maken tegen het aanbrengen van deze borden. Ook aan deze bezwaren wordt tegemoet gekomen. Een belangrijke opdracht is die van 24 juni, er dient nl. in vijfvoud een lijst ingediend te worden van Joodse ingezetenen.

Uit deze lijst blijkt dat de gemeente Gorssel 22 Joodse ingezetenen telt, verschillende zonder nationaliteit, waarschijnlijk zijn dat Duitse vluchtelingen. Er is nog een schrijven van de burgemeester van 13 juli met de mededeling dat de gemeente inderdaad 22 Joodse ingezetenen telt, wat overeenkomt met de opgenomen lijst van Joodse inwoners. Op 30 december is er een brief van de burgemeester dat veertien persoonskaarten zijn verzonden aan het Hoofd Rijksinspectie; deze persoonskaarten hebben betrekking op personen van Joodse afkomst waarvan de verblijfplaats thans niet bekend is. Kennelijk zijn ze met onbekende bestemming uit Gorssel vertrokken.

1943

Over het jaar 1943 zijn slechts weinig gegevens aanwezig, dat komt natuurlijk overeen met het algemeen overzicht dat in dit jaar het proces van Jodendeportaties vrijwel afgesloten is. Er is nog een brief van 9 januari aan de heer I. Windmüller, over een verklaring tot vaststelling van een gemengd huwelijk. Op 29 januari is er een schrijven van het Hoofd Rijksinspectie aan de heer Windmüller dat op het verzoek om voorlopige vrijstelling te verlenen op grond van een gemengd huwelijk afwijzend is beschikt.

Er is een brief van 22 februari van de burgemeester met het verzoek om ontheffing

te verlenen van de beperking van logiesgelegenheid in hotel, logementen en herbergen. Gezien het landelijk karakter van de gemeente Gorssel zijn de hotels uitsluitend aangewezen op vreemdelingenverkeer; passanten komen dan ook niet voor. Hierbij valt wellicht te denken aan Joodse mensen, die op die manier aan controle proberen te ontkomen. Een reactie op dit verzoek van de burgemeester ontbreekt. Als laatste een brief van 11 mei van de burgemeester aan het Hoofd Rijksinspectie, waarin Eric Mossel in het bevolkingsregister gesignaleerd is als G.I. Eric Mossel verklaarde zijn bewijs van aanmelding verloren te hebben; verzocht wordt een aanmeldingsformulier toe te sturen.

In een brief aan de burgemeester van 19 mei 1943 wordt vermeld dat Eric Mossel zich te 's-Gravenhage heeft aangemeld als afstammeling van twee Joodse grootouders.

Conclusie

De ontwikkelingen in Gorssel laten zien dat anti-Joodse maatregelen in de gemeente zonder al te veel problemen schering en inslag waren. Wat dat betreft was er geen afwijking van het landelijke patroon. In hoeverre deze maatregelen met grote tegenzin werden uitgevoerd, of uit onverschilligheid, is moeilijk na te gaan. Ook kan meegespeeld hebben dat men vond dat een en ander onontkoombaar was. In de brieven over Gorssel komt voortdurend de burgemeester naar voren, de medewerking van anderen valt nauwelijks meer te achterhalen. Borden met 'Voor Joden verboden' zijn natuurlijk niet door de burgemeester zelf geplaatst, door wie wel, blijft in het duister; dit is maar een voorbeeld.

Bij de zuivering van burgemeesters na de oorlog speelde het nemen van anti-Joodse maatregelen geen enkele rol. Was dit wel het geval geweest dan was praktisch geen enkele burgemeester op zijn post teruggekeerd. Meewerken aan vijandelijke krijgsverrichtingen door bijvoorbeeld mensen aan te wijzen voor arbeid aan de verdedigingswerken was daarentegen onvergeeflijk. Vandaar in Gorssel het laten verdwijnen van het bevolkingsregister en het onderduiken van de burgemeester en een aantal ambtenaren.

Bronnen:

Algemeen gedeelte: publicaties van het NIOD over de jaren 1940, 1941, 1942 en 1943; Arend Hulshof, Rijpstra's ondergang, het lot van een burgemeester in oorlogstijd.

EPSE, FEBRUARI - APRIL 1945 Herinneringen van Bert van den Berg

bewerkt door Caroline Dijkerman

Bert van den Berg (19 december 1934) groeit op in de Raambuurt in Deventer. Van februari tot en met april 1945 woont hij als 10-jarige vluchteling samen met zijn ouders en grootmoeder in Epse. Berts vader houdt in zijn agenda aantekeningen bij over de laatste dagen van de bevrijding van Epse. In 1999, na zijn pensioen, vult Bert het verhaal aan met zijn eigen herinneringen over de oorlog in Deventer en Epse.

Bert

Berts verhaal begint op dinsdag 6 februari 1945. Bert, gewoon een jongetje van 10 jaar oud, woont samen met zijn ouders aan de Raamstraat 37 in Deventer. Vlakbij de Senzorafabriek niet al te ver van de IJsselbrug.

"Ik ging in die tijd meestal gekleed in een trainingspak met stevige zwarte hoge schoenen met spijkersbeslag tegen slijtage van het slechte verkrijgbare leer of klompen."

Het is dinsdag 6 februari 1945. De kranten berichten over de opmars van de geallieerden. Het is koud, 2 tot 3 graden, en er waait een kille zuidwestenwind over Deventer. De straten zijn nat, af en toe regent het.

Het lijkt een gewone dag, Berts vader vertrekt naar zijn werk bij de Gemeente Spaarbank, Bert gaat naar school en zijn moeder doet het huishouden.

Om 10.00 uur vliegen geallieerde bommenwerpers over, ze missen de IJsselbrug. Gedurende 15 minuten vindt er een zwaar bombardement plaats op enkele honderden meters van Berts huis.

Bert van den Berg vroeger en nu

Doelwit

De bruggen van Deventer zijn een belangrijk doelwit voor de geallieerden. Door het vele afweergeschut rondom de stad moeten de bommen van grote hoogte worden gedropt. De IJsselbrug wordt gemist en 75 ton aan bommen valt in de binnenstad van Deventer. Er zijn vele doden en gewonden, de bommen vallen slechts op 200-300 meter van Berts huis.

Weer vliegen de dakpannen in de Raamstraat in het rond en sneuvelen de ramen van het huis. Het is niet het eerste bombardement waarbij het huis schade oploopt. De mooie glas-in-lood deuren tussen de voor- en achterkamer zijn gesneuveld tijdens het bombardement van 15 december. In de vitrage zitten overal brandgaten. Berts vader besluit dat het tijd wordt om Deventer te verlaten.

Persoonsbewijs van Van den Berg sr.

Naar Epse

De familie (vader, moeder, Bert en grootmoeder) vindt onderdak aan de Deventerweg 44 bij de familie Huisman in Epse, vlak naast De Pessink, tegenover de Kletterstraat. De familie Huisman heeft twee dochters Jopie en Gerrie en een jongere zoon Wim. Wim, ook 10 jaar, en Bert trekken veel samen op.

”De familie Huisman was op de één of andere manier familie van de schoonzuster van mijn vader. Ze waren blij ons te kunnen huisvesten, want anders hadden ze Duitse militairen ingekwartierd gekregen en daar hadden ze bepaald geen behoefte aan.”

In september 1944 krijgen veel Epsenaren inkwartiering van de Duitsers. Het Hassink en een aantal omliggende woningen zijn al in september 1943 gevorderd, net zoals de school. Begin '45 worden nog meer woningen gevorderd. Het is passen en meten met twee gezinnen. Ze delen de keuken met elkaar en de familie van den Berg krijgt de huiskamer en twee slaapkamers boven.

Geen school

"Ik kan mij niet herinneren dat de kinderen van Huisman naar school gingen. Ik dus ook niet. Omdat we niet naar school gingen had iedereen de tijd om te doen wat nuttig was. Zorgen voor brandhout, hout hakken en zagen, takken uit de bossen halen. Verder was er een gebrek aan allerlei voorzieningen, dus als je melk nodig had dan moest je maar een boer vinden die melk wilde leveren. En zo kwam je dan de dag door. Er was natuurlijk genoeg te beleven op straat en in de bossen."

Na Dolle Dinsdag worden veel scholen gesloten. De meeste scholen gaan pas weer open ver na de bevrijding in september 1945. Soms wordt er bij een leerkracht of ouder in de buurt les gegeven. Van 1940 tot 1943 wordt er gewoon les gegeven in de school aan de Hassinklaan. In 1944 leggen de Duitsers een groot benzine- en wapendepot aan op landgoed Het Hassink. De school wordt gevorderd. Tot en met maart 1945 biedt de school onderdak aan Duitse bewakers en gedwongen OT-arbeiders uit andere delen van Nederland. De klassen worden opgedeeld over verschillende locaties: Villa Buitenkamp, Café Tramzicht en de oude school aan de Lochemseweg.

Eten

In de laatste oorlogswinter is aan alles gebrek, en sluit ook de school. Eten halen kost veel tijd. Wim en Bert moeten soms verschillende boeren langs om een paar eieren te bemachtigen. In de omgeving van Epse is groente niet zo'n groot probleem. Uien, prei en aardappelen staan regelmatig bij de families op het menu. Vlees is een grote uitzondering, behalve als er een noodslachting is. Met een zakje rogge of tarwe gaan ze naar de molen in Gorssel. Afhankelijk van het gewicht wordt er een bonnetje verstrekt: 'Goed voor 1 roggebrood', 'Goed voor 1 tarwebrood, op te halen bij bakker Van Asselt.

"Honger hebben wij nooit geleden maar vraag niet wat we te eten kregen. Klef brood, en suikerbietenpulp van dat soort dingen werden gegeten. En daar waren we zo aan gewend. Toen ik voor het eerste wit brood kreeg van de gevechtstroepen lustte ik dat niet dat vond ik zo droog. Het bleef mij in de keel steken."

Epse wordt in stelling gebracht

In het najaar van 1944 breiden de Duitsers de verdedigingswerken rondom Epse uit. Duitse troepen oefenen regelmatig in de bossen rond Epse. In het voorjaar van 1945 moeten veel burgers gedwongen meehelpen met het aanleggen van Duitse verdedigingswerken zoals loopgraven, schuttersputjes en mitrailleurkasten in de uiterwaarden, Epserbos en langs de Koerhuisbeek. Op de Waterdijk staat een 88mm FLAK luchtdoelgeschut. De bemanning wordt ingekwartierd in de naastgelegen boerderij. Op de hoek van de Oude Larenseweg/Olthoflaan staat een grote houten barak, hier zijn Oekraïense dwangarbeiders gehuisvest. Zij moeten meehelpen bij het afvuren van de VI's vanuit Harfsen. Rond de Koerhuisbrug en langs de weg naar Deventer worden anti-tank- en personeelsmijnen gelegd.

"Ik denk dat de mijnen in de bermen lagen want er was nog steeds transport van munitie over de weg naar Deventer."

Dagelijks rond het middaguur voeren de Duitsers in een vrachtauto grote gamellen met stampot aan. Op de dijk bij de IJssel krijgen de arbeiders dan een warme maaltijd in hun etensblikje of op een bord.

"Heel vaak was de bevoorrading nogal ruim, met als gevolg dat als de heren gegeten hadden er nog wat over bleef. Dan mochten wij als jongetjes in de gamel duiken om de restjes op te eten. Zo ruim waren de keukens van onze ouders ook niet bevoorrad. Wij lustten altijd wel wat."

Februari - maart 1945

In de laatste maanden voor de bevrijding is het regelmatig onrustig in de lucht. Engelse vliegtuigen voeren verkenningsvluchten uit en nemen van alles onder schot zoals een Duitse autobus achter De Pessink.

"Toen we erbij konden waren de blikken vlees aangebrand, sigaretten besmeurd met olie, roet en rook en de karabijnen krom getrokken."

In maart zijn er twee zware bombardementen in Epse. Op 21 maart worden Het Hassink en de nabij gelegen villa Bluisterd gebombardeerd, de familie Ten Hove komt hierbij om. Een paar dagen later wordt een groep huizen aan de Kratonweg getroffen. Hierbij komen vier Epsenaren en vier Deventenaren om. Deze laatsten dachten een veilig onderkomen bij hun familie in Epse te hebben gevonden. Langzaam trekt het westelijk front verder op en komt ook Epse in de vuurlinie te liggen.

Donderdag 5 april 1945

Het is al dagen onrustig. In de verte klinkt regelmatig kanon- en mitrailleurvuur. In de avond duiken een aantal gedemoraliseerde Duitse soldaten op bij de boerderij van Wiltink aan de Deventerweg. Ze delen wat zilvergeld uit aan de meisjes. Een van de soldaten slaat zijn karabijn kapot op de rand van de mestvaalt. Ze dragen burgerkleding onder hun uniform.

"Die hadden schoon genoeg van Adolf en zijn oorlog. Ze waren niet van plan om nog veel trammelant te maken."

De bruggen over de Koerhuisbeek en Schipbeek worden opgeblazen, de weg naar Deventer wordt afgesloten.

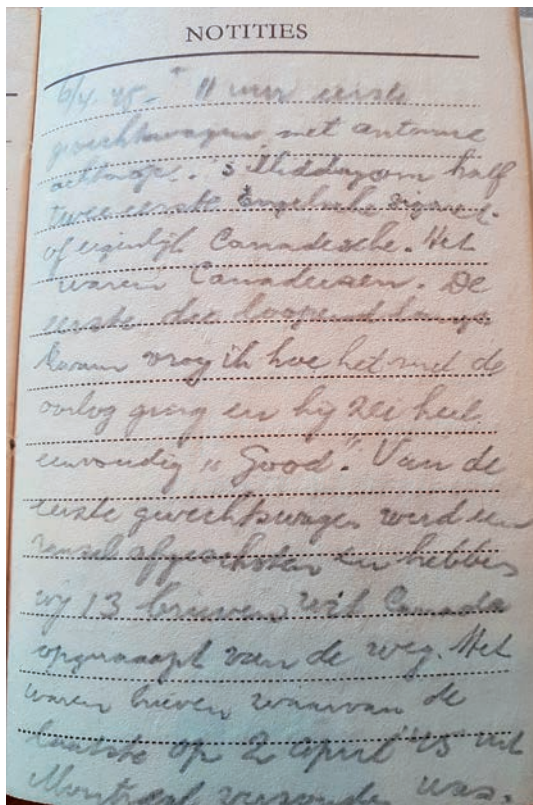
Vrijdag 6 april 1945

In de vroege ochtend fietsen Bert en Wim langs de Dortherweg om melk te halen. Het is prachtig weer, maar koud. Als ze de Olthoflaan (vroeger Molendijk) in fietsen verschijnen er ineens Duitse infanteristen in camouflagekleding. Ze kijken argwanend en schichtig rond en steken de weg over en verdwijnen weer in het bos.

"We dachten het begint een beetje link te worden dus we gaan terug naar huis."

Om 11.00 uur horen ze het gonzen van een zware automotor. Het klinkt heel anders dan de Duitse auto's. Er verschijnt een geallieerde gevechtswagen met een

hoop bagage. Het kanon aan de Waterdijk geeft een schot af. Rakelings langs de jongens. De pantserwagen rijdt op tijd achteruit weer richting Zutphen. Een ransel blijft op straat liggen. In de omgeving klinkt infanterievuur. Iedereen duikt de kelder weer in.

Pagina uit het dagboek van Van den Berg sr.

Zaterdag 7 april 1945

De twee gezinnen hebben de nacht doorgebracht in de kelder.

"Er staan wat stoelen, iedereen heeft zijn eigen plek. Ik sliep in een aardappelrek boven op de aardappels die nog over waren."

Het schieten blijft doorgaan. Het huis vlak achter de familie Huisman aan de Waterdijk wordt geraakt door de Duitse artillerie. Een grote rode bakstenenstofwolk verhult het huis.

"Dat zag ik toevallig want ik was op de wc op dat moment en ik zag dat het huis getroffen werd door een granaat."

"Toen het weer rustig was hebben mijn vader en Huisman de ransel van de straat gehaald. Daar zat wat persoonlijke kleding in, een dolk van de Hitlerjugend, munitie voor een stengun en brieven.

De laatste brief was gedateerd op 2 april 1945 Montreal. Die lag dus 4 dagen later bij ons op straat. De snoepjes hebben we gehouden en de ransel hebben we later aan een passerende militair meegegeven."

In de middag wordt de Duitse artillerie wakker, er wordt geschoten vanaf de Wilpse Klei. Huizen raken beschadigd, een aantal boerderijen (richting de Oexerhof) staan in brand.

"Af en toe was het rustig dan konden we de kelder uit om naar de wc te gaan. En dan begon het geknal weer, en dan kon je de kelder weer in."

Bren Carriers rijden heen en weer in de Kletterstraat, ze kunnen niet over de Koerhuisbeek. Uit de boerderijen worden krijgsgevangenen gehaald.

"Op een bepaald moment liep er nog zo'n gewapende mof op zijn dooie akkertje langs de Deventerweg met een geweer op zijn nek. Een Canadees zag dat en pakt zijn geweer af. Haalt de grendel eruit en smijt de grendel in de sloot en geeft het geweer terug aan de man en zei 'Loop maar richting Gorssel dan word je daar wel opgevangen'. Zo werden de krijgsgevangenen gemaakt."

's Avonds rond 19.00 uur komt een proclamatie van burgermeester Thate van Gorssel. Er wordt een avondklok ingesteld van 21.30 - 07.30 uur.

Zondag 8 en maandag 9 april 1945

Nog steeds wordt er geschoten. Er komen wat Canadezen langs die chocolade en sigaretten weggeven. Er wordt geen feest gevierd. Ook al is Epse bevrijd, het is nog steeds oorlog. De boerderijen aan de rand van de uiterwaarden en de tuinderijen langs de Kletterstraat liggen nog steeds onder vuur vanuit de Wilpse Klei. In de schuur van De Pessink richten de Canadezen een veldkeuken in.

"Wij waren hogelijk verbaasd over wat ze allemaal wegsmeten. Wat daar op de afvalhoop terecht kwam, koffiedik en theebladeren, daar konden wij nog prima thee en koffie van zetten."

Verkenningsvliegtuigen in de lucht houden de frontlijn in de gaten. Intussen wordt er geschoten op Colmschate. Het Epserbos is één grote opslagruimte met kisten munitie, rookpotten, granaten, blikken benzine en ander oorlogsmateriaal.

Er komen veel transporten langs van militairen uit de richting Zutphen die naar Deventer willen.

"Wij als jongetjes waren voortdurend bezig die militairen de weg te wijzen waar de infanterie ook naar toe was gegaan richting het Epserbos."

De families Huisman en Van den Berg zitten nog steeds veel in de kelder. Buiten wordt het rustiger.

Dinsdag 10 april 1945

"Op de 10e was het al zo rustig geworden in de buurt dat wij eens een eindje zijn gaan fietsen om te kijken hoe in het Gorssel was."

In Gorssel worden voorbereidingen getroffen bij het Elfuurtje voor operatie Cannonsot.

"En daarna ging de strijd verder maar daar merkten wij niet veel meer van. Voor ons was toen eigenlijk op 11 april het gebeuren min of meer afgelopen."

Canadezen

Op 6 april 1945 trekt het Canadian Scottish Regiment langs de weg van Zutphen naar Deventer door Epse. De Bren Carriers en pantserswaggen proberen de bruggen over de Schipbeek en Koerhuisbeek in handen te krijgen. De bruggen worden opgeblazen door de Duitsers.

In Gorssel wordt hevig gevochten. Op 10 april 1945 wordt Gorssel bevrijd. Het dorp was dagenlang in een dichte nevel van rookgranaten gehuld. Epse was toen al bevrijd.

Op 10 april wordt het centrum van Deventer na hevige gevechten bevrijd. De westelijke zijde van Deventer wordt twee dagen later bevrijd dankzij Operation Cannonshot. Op 11 april steken de Canadezen bij De Houtwal in Gorssel over de IJssel. Via de Wilpse klei worden op 12 april De Steenenkamer en de Worp bevrijd.

Onthulling van het monument ter nagedachtenis van Operation Cannonshot aan de Veerweg in Gorssel (mei 1986). Links op de foto toenmalig Elf Marken-voorzitter wijlen Henk Jansen op de Haar.

Foto: Regionaal Archief Zutphen

Woensdag 11 april 1945

Toch blijft het onrustig in Epse.

"Toen stonden er langs de Deventerweg aan beide kanten grote eikenbomen. Toen wij op 11 april, na op de fiets via Oxerhof naar Deventer te zijn geweest, weer thuis kwamen in Epse, bleek er een Duitse granaat te zijn ontploft in de kruin van de eik voor ons huis. De boom was flink beschadigd, maar ons huis had daardoor geen schade opgelopen. Kort na de 12e of 13e april zijn wij terug gegaan naar Deventer, om ons huis weer op te zoeken waar niks gebeurd was.

Die munitie en rookpotten hebben nog maanden in het bos gestaan. En toen ik allang weer in Deventer woonde gingen we af en toe met de kinderwagen naar de bossen om geweerpatronen te halen. Want die gebruikten wij dan weer om vuurwerk mee te maken."

Bronnen:

Naast de interviews met Bert van den Berg en zijn herinneringen, is gebruik gemaakt van onderstaande bronnen:

- www.deventertoenenu.nl
- De laatste dagen: bevrijding van de IJsselstreek/Walburg Pers 2015
- www.topotijdreis.nl
- Begraven oorlogsverleden van Deventer
- Tussen Deventer en Epse
- Elf Marken: Geschiedenis van het dorp Epse, De school in Epse van 1883 tot heden, De Voet Dwars

N.B: Caroline Dijkerman wil graag in contact komen met mensen die aanvullende of meer informatie of persoonlijke herinneringen hebben aan Epse in de jaren '40-'45: Caroline Dijkerman, e-mail caroline.dijkerman@gmail.com, tel. 06 - 225 225 47.

HISTORISCHE GRAVEN GORSSEL

Henk Hietbrink

De werkgroep begraafplaatsen en monumenten van De Elf Marken, opgericht om beeldbepalende graven op de algemene begraafplaats schoon te maken en te onderhouden, is voortvarend aan de slag gegaan. Henk Hietbrink, trekker van de werkgroep, doet verslag.

Aanleiding om een werkgroep begraafplaatsen en monumenten op te richten was het voornemen van de gemeente om - vanwege achterstallig onderhoud - op de begraafplaats van Gorssel een aantal beeldbepalende graven te ruimen. Na overleg heeft De Elf Marken de taak op zich genomen de graven te ontdoen van begroeiing en het onderhoud over te nemen, ervan uitgaande dat het om een enkel graf zou gaan. Vanuit de vereniging is een werkgroep geformeerd om deze klus op zich te nemen en de graven zo voor de toekomst te behouden. Verrassend was wel, dat het niet om een enkel graf ging; het bleek te gaan om zes graven.

Bosschages

Veel van de graven werden grotendeels aan het oog onttrokken door weelderige en overwoekerende bosschages. Er is een paar maanden dan ook hard gewerkt en nu staan de meeste er weer netjes bij. Sommige van de graven zijn historisch gezien wat minder interessant, maar er zijn er waar we wat dieper op in willen gaan. Dat zijn de laatste rustplaatsen van J. de Graaf en A. Brants.

Familiegraf van A. Brants

Ook de overige graven zijn of worden hersteld en voor de toekomst behouden.

J. de Graaf (1877-1951)

J. (Johannes) de Graaf was sinds 1906 gemeentesecretaris van Gorssel en schrijver van het boek 'Uit Gorssel's Verleden'. Zijn boek, uitgegeven in 1926, geeft een toelichting over de ontstaansgeschiedenis van de gemeente Gorssel. Zijn publicaties zijn in latere jaren voor velen zeer waardevol en onmisbaar gebleken. De gedenksteen van J. de Graaf is nu bewaard gebleven als herinnering aan een markant persoon.

Mr. A. (Antoni) Brants (1871-1959)

Voor Antoni Brants duiken we iets verder de geschiedenis in en dan komen we de naam Antoni Brants voor het eerst tegen in 1826. In dat jaar komt Huize 't Joppe in Joppe in handen van Antoni Brants (1805-1862), grootvader van mr. Antoni. Deze Antoni trouwt in 1828 met Caroline Sophia Staring, dochter van de bekende dichter Christiaan Winand Staring van de Wildenborch. Het paar krijgt in 1829 een dochter, Louise, waarbij de moeder kort na de geboorte sterft. Ook de dochter overlijdt op jonge leeftijd. In 1833 hertrouwt Antoni met Adelaïde Rudolphine Clignett. Uit dit huwelijk wordt in 1834 een zoon geboren met de naam Antoni Rudolph Brants. Moeder en kind overleven de bevalling niet. Na dit tweede drama trouwt Antoni in 1836 voor de derde keer, nu met Elisabeth Mechteld Jordens. Uit dit huwelijk worden maar liefst tien kinderen geboren, waarvan er enkele sterven bij hun geboorte of op latere leeftijd. Eén van deze kinderen, geboren in 1838, draagt de naam Daniel Jacob Rudolph Brants. Deze Daniel trouwt met Wilhelmina Catharina Christina Coenradina Wilbrenninck en zij krijgen in 1871 een zoon, die vernoemd wordt naar grootvader Antoni. Mr. Antoni was onder meer kanton-rechter-plaatsvervanger in Steenwijk en advocaat-generaal in Leeuwarden. Hij overleed in 1959 in Den Haag, maar werd begraven in Gorssel.

Een enorm wortelstelsel groeide in alle richtingen en ook de grafruimte was door de jaren heen op veel plaatsen aangetast. Het metselwerk was verbrokkeld en is inmiddels weer hersteld. Tijdens het herstel was de binnenzijde van het graf goed zichtbaar en verrassend was dat zich in het graf een grote bronzen urn en een gedenkplaat bevinden ter herinnering aan mr. Antoni Brants. Opmerkelijk is dat de wanden en de vloer van het graf de tand des tijds hebben doorstaan en nog in prima staat zijn. De werkgroep heeft het graf weer op gepaste wijze gesloten.

HORIGHEID, JUK OF ZEGEN?

Mirjam van Velzen-Barendsen

Horigheid. Een begrip dat vaak beelden oproept van arme boeren die hard werken op het land van hun heer. De opbrengst van het land is voor de heer en de sociale positie van de boer grenst aan slavernij. Maar is dit beeld van horigen wel juist? Tijd om de verschillende aspecten van het fenomeen horigheid toe te lichten en te bekijken welke vormen voorkomen in middeleeuws Gorssel en omgeving.

Horig of onvrij?

Middeleeuwers die op een of andere manier onvrij zijn, worden al vrij snel horigen genoemd. Dit is verwarrend, want een onvrije is namelijk niet per definitie een horige. Iemand die onvrij is, wordt beperkt in zijn of haar persoonlijke vrijheid. De manier waarop of de mate waarin iemand in vrijheid wordt beperkt, kan echter enorm verschillen. Horigheid is slechts een van de vele vormen van vrijheidsbeperking die we in de middeleeuwen in Europa tegenkomen. In West-Europa berusten veel agrarische landbouwsystemen al sinds de Frankische periode (ca. 450-1000) op onvrijheid. Het beeld dat mensen tegenwoordig van horigheid hebben, is nauw verbonden met het zogenaamde 'hofstelsel'.

Hofstelsel

Met het uiteenvallen van het Romeinse Rijk (ca. 450) komt het centrale gezag te vervallen en krijgen lokale vorsten meer macht. Er is veel onderlinge strijd in dit machtsvacuüm: handel en geld worden schaars en landerijen raken in verval. Door de toenemende onveiligheid neemt de mobiliteit af; veel mensen voorzien in hun eigen onderhoud of werken op het land van grootgrondbezitters. Deze moeten de exploitatie van hun land zo efficiënt mogelijk inrichten.

Omdat geld schaars is, worden de jaarlijkse verplichtingen van de erven in natura geïnd. Het ophalen van landbouwproducten of -dieren bij verspreid liggende erven brengt echter praktische problemen met zich mee. De wegen zijn slecht en vervoer kan alleen met paard en wagen. Er is een oplossing voor dit logistieke probleem nodig en de grootgrondbezitters vinden deze in de inrichting van zogenaamde 'hoven'; bepaalde boerderijen krijgen een centrale functie in het beheer. Het wordt de plaats waar de onvrijen onder andere hun jaarlijkse afdrachten doen en waar de jaarlijkse hofdag wordt gehouden.

Hofhorigen

Onvrijen die zijn verbonden aan een dergelijk hof, ook wel 'hofhorigen' genoemd, maken door geboorte of vrijwillige toetreding deel uit van deze 'hofkring'. Ze hebben diverse verplichtingen tegenover hun heer. Jaarlijks terugkerende verplich-

tingen zijn bijvoorbeeld het betalen van 'hoofdgeld' (erkenning van de horigheid); vervullen van wagen-, maai- en bodediensten en het bezoeken van de jaarlijkse hofdag. Incidentele lasten hebben betrekking op het behoud of de verwerving van het gebruiksrecht van de boerderij in geval van huwelijk, erfopvolging en overlijden. Eigendom is beperkt; ze mogen hun erf wel verkopen, maar alleen aan de heer of binnen de klasse. Het niet nakomen van deze verplichtingen wordt bestraft met boetes of uiteindelijk zelfs verlies van alle aanspraken op persoonlijk eigendom en het gebruik van de boerderij. Ze mogen alleen binnen hun klasse trouwen en een vrije die huwt met een hofhorige wordt automatisch zelf ook hofhorig. Wil een hofhorige na het huwelijk met een vrije zelf vrij worden, dan moet hiervoor een flinke vergoeding worden betaald, én iemand anders moet zijn of haar plaats innemen.

Wanneer een hofhorige door misoogst geen zaaigoed had, moest de landheer het zaaigoed leveren (Fragment uit een getijdenboek, getekend door Willem Vrelant ca. 1460. Paul Getty Museum)

Zekerheid in onvrijheid

Zo beschouwd lijkt de positie van een onvrije die is verbonden aan een hof erg ongunstig. Maar een hofhorige heeft ook verschillende, zwaarwegende rechten. Zo is er het recht op veiligheid; een recht dat in de turbulente vroege middeleeuwen niet moet worden onderschat. Als heer had je de plicht om jouw onvrijen te beschermen. Natuurlijk ligt hierin ook een zekere mate van eigenbelang: de grond moet immers bewerkt worden. Daarnaast dient de heer te zorgen voor maaltijden tijdens werkzaamheden op het land en het verstrekken van zaaigoed wanneer dit door bijvoorbeeld misoogst niet beschikbaar is. Het grondgebruik is echter het voornaamste recht van de onvrije in het hofstelsel. Het

biedt boeren de kans een tamelijk zeker bestaan op te bouwen. Wanneer je voldoet aan je verplichtingen - die overigens niet aan inflatie onderhevig waren -, is het de heer niet toegestaan om je het grondgebruik zomaar te ontnemen.

'Streubesitz'

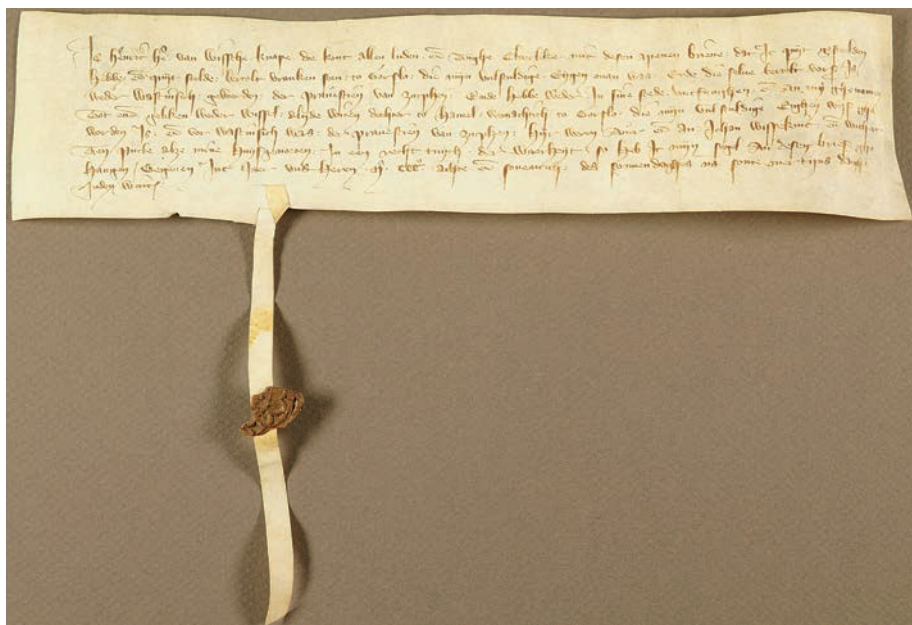
Toch heeft het hofsysteem in Nederland in verhouding tot elders weinig voet aan de grond gekregen. Dit was vooral het gevolg van de versnippering van het grondbezit in de vroege middeleeuwen. In Duitsland noemt men dit Streubesitz, ofwel strooibezit; een fenomeen dat ook het Gelderse gebied kenmerkt. Hoewel in de veertiende eeuw veel van het huidige Gelderland hertogelijk eigendom wordt, hebben ook in de late middeleeuwen diverse partijen een vinger in de Gelderse pap. Zo hebben de bisschop van Utrecht, diverse Duitse kloosters en enkele zelfstandige heren er grondbezit. Voor dergelijk kleiner en verspreid liggend bezit is het inrichten van een centraal hof niet altijd even praktisch. De jaarlijkse verplichtingen worden dan door lokale leenmannen van de heer geïnd. Veel onvrijen die deel uitmaakten van een dergelijk, meer versnipperd exploitatiesysteem, waren niet verbonden aan een hof.

Een onzeker bestaan

Maar wanneer het geen hofhorigen waren, hoe werden ze dan genoemd? Aan de hand van diverse middeleeuwse financiële bronnen kan een overzicht gemaakt worden van de meest voorkomende andere vormen van onvrijheid in het gebied van de huidige gemeente Lochem. Iedere vorm brengt eigen rechten en plichten met zich mee. De groep die in dit gebied de meest ongunstige positie heeft ten opzichte van hun heer, was de klasse van de 'eigen lieden' of 'volschuldigen'. De jaarlijkse bijdrage in natura of geld en levenslange verbondenheid aan de heer zijn meestal kenmerkend voor onvrijheidsverhoudingen, en is ook van toepassing op deze groep. Maar na overlijden van de volschuldige vervalt al het bezit terug aan de heer, die vervolgens besluit wie het goed mag bewonen. Hierdoor hebben de erfgenamen geen enkel recht op het goed en nauwelijks bestaanszekerheid.

Bertelt en Alyt

Uit een oorkonde van 14 november 1378 weten we dat Bertelt Vrankenzoon uit Gorssel een volschuldige was van de heer van Wisch. Deze Bertelt ontsnapt aan de nadelen van zijn klasse door te ruilen met Alyt Witendochter van Hamel, ook uit Gorssel. Zij was een 'wastijnsige' van de proosdij van Zutphen. De naam voor deze groep is afgeleid van de betaling van was ten behoeve van kaarsen als tijns; meestal waren zij verbonden aan geestelijke instellingen. Zij konden vrijer over hun goederen beschikken dan een volschuldige. Zo mochten zij hun erf verkopen binnen dezelfde klasse van onvrijen. Voor Alyt komt dit voordeel dus te vervallen; zij wordt nu volschuldige eigen vrouw van de heer van Wisch en Bertelt Vrankenzoon neemt haar plaats in als wastijnsige.

Akte uit 1378 waarin de wederwissel tussen de volschuldige Bertelt Vrankenzoon en de wastijnsige Alyt Witendochter van Hamel wordt vastgelegd (RAZ 0466-0059-2733)

Wederwissel

De status van een wastijnsige is vergelijkbaar met die van een 'keurmedige' en ook deze komen in het Lochemse gebied voor. De naam keurmedige is een samen-trekking van de woorden keur, keuze, en mede of meide, dat geschenk betekent. De keurmede is het recht van de heer om uit de nalatenschap van een keurmedige één stuk roerend goed te nemen. Een ruil zoals hierboven beschreven, wordt ook wel een wederwissel genoemd. Niet zelden wordt door een onvrije zelf een ver-zoek tot een dergelijke wederwissel ingediend; bijvoorbeeld omdat ze willen trouwen met iemand die tot een andere heer en/of klasse van onvrijen behoort.

Huwelijksperikelen

De keurmedigen en wastijnsigen hebben in de praktijk een wat betere positie dan de hofhorigen; hun financiële lasten zijn lager en ze zijn vrij in hun huwelijkskeuze. De hofhorigen daarentegen mogen alleen binnen hun klasse trouwen. Ongehoorzaamheid aan deze regel betekent een straf 'nae grootheijt haes goedes'. Een vrije die huwt met een hofhorige wordt automatisch hofhorig. Wil de hofhorige na het huwelijk met een vrije zelf vrij worden, dan moet hiervoor een flinke vergoeding worden betaald, en iemand anders moet de plaats van de hofhorige innemen.

Prent van een boerenpaar uit de vijftiende eeuw. Veel onvrijen waren beperkt in hun huwelijksmogelijkheden doordat zij alleen binnen hun klasse mochten trouwen (Rijksmuseum, nr. RP-P-OB-925)

Nét niet onvrij

De laatste groep in het Lochemse gebied, zijn de 'dienstlieden' of 'ministerialen'. Zij zijn feitelijk vrij, maar hun goed is tijnsplichtig. Meestal zijn het voormalige hofhorigen en maatschappelijk staan ze niet ver boven de onvrijen. In de bronnen worden ze dan ook vaak in één reeks met de onvrijen genoemd. In de loop van de middeleeuwen vertrouwt de heer aan deze groep soms ook het beheer van goederen of een bepaalde post in het leger toe. Ze ontvangen goederen dan in leen en uiteindelijk groeien enkelen in de ridderschap. Dit geldt echter niet voor alle dienstlieden; zo blijven de bewoners van het Gorsselse dienstmansgoed Nusinck boeren.

Gorssel in 1382

In het Gorsselse gebied waren de 'Jonfrouwe' van Eschede en Mens ten Kampe in 1382 dienstlieden. Dit weten we, doordat ze expliciet worden genoemd in het register van een hertogelijke bede (belasting). De hertog heeft het recht om ook van mensen, die feitelijk gezien onder het gezag van een andere heer vallen, een bede te vragen. Hierdoor staan in deze rekening niet alleen de dienstlieden en onvrijen van de hertog, maar ook die van andere heren en instellingen. In deze rekening worden onder Gorssel naast de twee dienstlieden, nog 24 onvrijen genoemd. In de bede komen zowel mannen als vrouwen voor, waaruit kan worden opgemaakt dat wanneer er geen mannelijk hoofd van de familie is, een vrouw als

zodanig wordt beschouwd. Echtgenoten en kinderen staan niet in deze rekening; het werkelijke aantal onvrijen ligt dus hoger, maar de rekening geeft wel een vrij nauwkeurig beeld van het aantal onvrije erven.

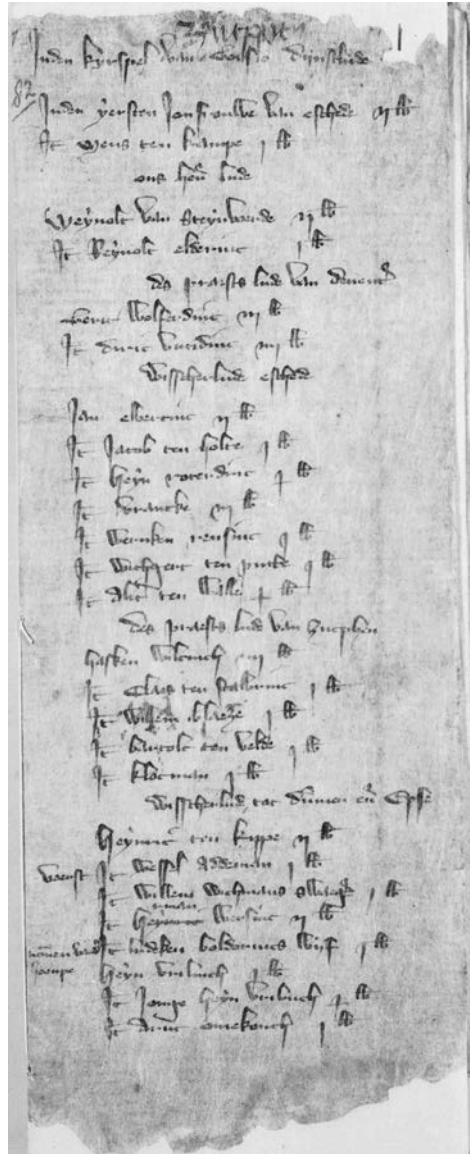
Pagina uit de rekening van de hertogelijke bede uit 1382 met hierop de dienstlieden en onvrijen uit het 'kyrspel van Gorslo' (Gelders Archief, 0001-694)

Ons heren lude

Wie heeft er in 1382 gezag over de onvrijen in Gorssel? De twee dienstlieden en 'ons heren lude' staan onder het gezag van de hertog van Gelre. Deze bezit in de late middeleeuwen 28 hoven in Gelderland, alle gelegen in de Graafschap Zutphen, onder andere in Zutphen, Lochem en Gorssel. Daarnaast hebben enkele geestelijke instellingen verschillende 'lude': de proosdij van Deventer (kapittel Lebuïnuskerk) en van Zutphen (kapittel Walburgiskerk), de abdij Prüm en de nonnen van klooster Ter Hunnepe. Daarnaast heeft ook de heer van Wisch een aantal onvrijen onder zijn hoede. Helaas wordt uit deze bede niet duidelijk in welke mate de mensen onvrij zijn. De term 'lude' is hiervoor niet specifiek genoeg.

Verschillende hoven

Deze rekening roept de vraag op, hoe de goederen in de praktijk worden beheerd. Is er toezicht op de horigen en moeten zij hun jaarlijkse verplichting voldoen bij een hof? Er zijn diverse hoven in de omgeving die in aanmerking zouden komen voor deze rol. Horigen van de proost te Zutphen gaan mogelijk naar hof te Rijsselt bij Eefde of naar Zutphen zelf. Horigen van de graaf of hertog naar de hof in

Oxe of Boldering en de onvrijen van Prüm naar de hof te Voorst. De "praests lude" van Deventer gaan ongetwijfeld naar de proosdij in Deventer; tegenwoordig een toeristische trekpleister als het oudste stenen huis in Nederland.

Eschede: functioneel hof?

De rekening uit 1382 zegt over de onvrijen van de heer van Wisch: 'Wisscher lude Eschede'. Hieruit kan worden afgeleid dat zij gebruik maken van het hof te Eschede. Maar dit hof is een hertogelijk leen, dus dat is onwaarschijnlijk. De betekenis kan ook zijn 'onvrijen van de heer van Wisch in Eschede', net als verder in de rekening het geval is bij de 'Wisscher lude tot Dumer (Dommer) ende Epse'. En het kunnen natuurlijk ook heel goed horigen zonder hof zijn. Dan worden de verschuldigde bedragen geïnd door lokale leenmannen. Mogelijk was Eschede in de vroege middeleeuwen wel een functioneel (hertogelijk) hof, maar helaas zijn voor deze periode geen bronnen beschikbaar.

Liever een pachter?

Aan het einde van de middeleeuwen, met name na 1350, komt het steeds vaker voor dat horige goederen worden vrijgemaakt. Dit geldt in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw ook voor goederen in het Gorrsselse gebied. Wat houdt deze vrijmaking precies in en waarom gaat de heer er toe over? In de meeste gevallen wordt het onvrije goed een pacht- of dienstmansgoed. De onvrije moet hiervoor eenmalig een bedrag betalen en vervolgens (erf)pacht of jaarlijkse tijs. De vrijheid om te trouwen met wie, of te verhuizen waarheen je wilt, lijkt natuurlijk een enorme verbetering ten opzichte van de beperkingen van de onvrijheid. Aan de vrijmaking kleven echter ook nadelen.

Een beroemde afbeelding uit de veertiende eeuw van een Britse 'reeve' die het oogsten door de horigen overziet. De positie van een reeve was waarschijnlijk vergelijkbaar met die van een dienstman (Queen Mary Psalter, British Library, fol. 78v)

Of toch niet...

Zo kan de heer de pacht of tijs naar eigen inzicht verhogen wanneer het geen erfpacht betreft en moet je een dienstpaard houden. Wanneer je de pacht niet kunt betalen, mag de heer jou het recht op het goed ontnemen. Dit is vooral een probleem in tijden van nood; bijvoorbeeld door een misoogst, plunderingen of wanneer je door ziekte of ouderdom niet de benodigde opbrengst haalt. Bij een misoogst ontvang je geen zaaigoed en ook het recht op bescherming is niet langer van toepassing.

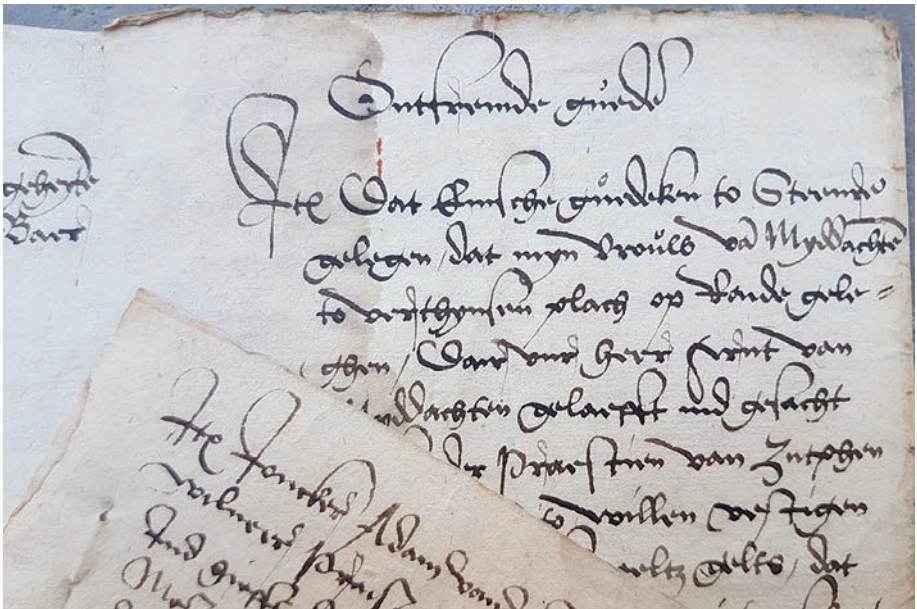

Een landheer was verplicht zijn hofhorigen te beschermen.; deze plicht had hij niet ten opzichte van zijn pachtboeren. In tijden van oorlog was deze bescherming voor boeren natuurlijk van groot belang (Chroniques de France ou de St Denis, f. 41v, 1375-1400)

Snel geld

Waarom worden de onvrije goederen omgezet in pacht- of tijsgoederen? Als één van de belangrijkste redenen noemen historici het toenemend belang van geld in plaats van ruilmiddelen. Het moeizame beheer van de verspreid liggende goederen blijkt in de praktijk bovendien te leiden tot ontvreemding en verlating. Onvrijen vertrekken van hun erf en zoeken hun geluk in de steden. Daarnaast spelen er veel conflicten over de erfopvolging. Andere tijden breken aan en voor wereldlijke en geestelijke instellingen wordt het tijd om over te gaan tot andere vormen van exploitatie. Zij hebben na de vrijmaking nog altijd de jaarlijkse pacht als inkomstenbron en het 'snelle geld' dat een vrijmaking opbrengt, hebben de landheren vaak hard nodig hebben om de verschillende militaire conflicten in de veertiende en vijftiende eeuw te bekostigen.

In Gorssel en omgeving vinden we verschillende voorbeelden van vrijmakingen. Zo verklaart de ambtman van de proosdij van Zutphen in 1436 dat hij met toestemming van deken en kapittel van Sint Walburgis het goed Wiltink tot een tijnsgoed maakt. Dit goed stond in de bede van 1382 nog als 'des Praests lude van Zutphen' genoteerd. Ook Ten Bussche wordt op deze wijze in 1487 vrijgemaakt door de proosdij van Zutphen.

Niet alleen graven en hertogen ondervonden problemen met de ontvreemding van goederen, ook kerkelijke instellingen hadden moeite met het toezicht. Zo stelde de proosdij van Zutphen omstreeks 1526 een lijstje van 'ontfremde guede' op (RAZ 0466, inv.nr. 21)

Hofrechten

In een laatste poging om hun grip op de overgebleven onvrije goederen te verstevigen, gingen landheren over tot het optekenen van de 'hofrechten'. De rechten zelf waren niet nieuw, maar door de vele overtredingen is de navolging ervan niet langer vanzelfsprekend. Het oudst bekende hofrecht van Lochem is opgetekend in 1535 in het klooster Betlehem en bevat de rechten van de horigen horend bij de hoven in Zutphen, Lochem en Hengelo. Mogelijk is het een laatste poging van Karel van Egmond om de grip op Gelderland te verstevigen in een periode van Habsburgse dreiging en een kinderloos huwelijk.

Hoewel Karel van Egmond zijn best deed om grip te krijgen op de onvrije erven in Gelre, trof zijn opvolger Karel V in 1543 nog steeds een chaotische toestand aan (Seisenegger, 1532)

Hieronder de vijf belangrijkste bepalingen uit dit hofrecht:

- Wanneer de man of de vrouw op het hofhorige goed sterft, heeft de heer het recht op de helft van alle goederen, 'thot enen lepel toe'.
- De oudste zoon blijft op het goed en behoudt tweederde deel daarvan. Het derde deel wordt in de vorm van penningen gebruikt om zijn broeders en zusters genoeg te doen.
- De jongste broer gaat voor zijn zus die ouder is, wanneer er geen zonen zijn, is de oudste dochter erfgename.
- Men mag geen eikenhout hakken, buiten de echt huwen, of het goed verkopen, splitsen, verdelen of verzetten zonder toestemming van de hertog.
- Wanneer zowel vader als moeder dood zijn en de oudste zoon zijn jongere broer(s) heeft 'uitgekocht', maar de jongere zoon sterft zonder erfgenamen, dan gaat het erfgoed dat uit de hof afkomstig is weer naar de hof. Het reede goed gaat voor de helft naar de hertog en de andere helft verdelen de broers en zusters.

Einde aan onvrijheid

Deze bepalingen laten nog veel kwesties onbesproken. Hoe zit het bijvoorbeeld met de status van kinderen? Welke straffen staan er op overtreding van de wetten? Op welke onvrijheidsvormen zijn deze rechten van toepassing (hofhorigen, volkschuldigen, keurmedigen)? Deze en nog veel andere vragen kunnen we op dit beknopte hofrecht loslaten. Wat opvalt, is dat de bepalingen met name over de erfopvolging en de ontvreemding van goederen gaan. Hieruit kan het grootste probleem van de landheren wel worden afgeleid: gebrek aan toezicht en handhaving. Onder invloed van de opkomende geldeconomie en modernere rechtsregels maakten onvrijheidsverhoudingen in grote delen van de Nederlanden uiteindelijk definitief plaats voor pachtrelaties. Alleen in Twente bleef tot de 19de eeuw sprake van een systeem van hofhorigheid.

Bronnen en literatuur

Barendsen, M. *Onmacht en onwil. De ambivalente houding van de landsheer ten opzichte van het hofsysteem in het Scholtambt Lochem (ca. 1400-1450)*

(Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 2004)

Online beschikbaar op www.erfgoedcentrumzutphen.nl

Winter, J.M. van, *Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen (Groningen 1962)*

Gelders Archief, Hertogelijk Archief (Blok 0001), inv.nr. 694

Regionaal Archief Zutphen, Archief van de Proosdij van de Sint Walburgiskerk (1105-1533) (archieff 0466), inv.nrs. 17, 57 en 59

Toen en nu (II)

Kruidenierswinkel aan het begin van de Lochemseweg in Epse, met tramlijn (omstreeks 1920-1930). Tegenwoordig worden op deze plek auto's verkocht; de tramlijn is al meer dan tachtig jaar verleden tijd.

SPONSORS VAN DE ELF MARKEN

Almen:

Bouwbedrijf Geers BV, Kapelweg 22A
Camping Domein Groot Besselink, Lage Lochemseweg 31C
Geert de Groot fotograaf, Bakkersteeg 2
HCR De Hoofdige Boer, Dorpsstraat 38
Hotel Conferentiecentrum Landgoed Ehzerwold, Ehzerallee 14
Installatietechniek RoMa b.v., Scheggertdijk 41
Loonbedrijf Almen-Harfsen, Kapelweg 22
Museum STAAL (Pien Pon), Dorpsstraat 39
Tuintechniek Eefde, Scheggertdijk 4

Deventer:

Van Lente Systeemintegratie BV, Herfordstraat 5
Artistique BV, Maagdenburgstraat 32C
Internat. Transportbedr. Van Opijnen BV, Bochumstraat 6

Eefde:

Aannemersbedrijf Nengerman, Zutphenseweg 144
Autobedrijf Lenselink BV, Schoolstraat 11
Autoservice Eefde (J. Fomenko), Zutphenseweg 73
Brouwer Autoschade, Teenkweg 4
Coöp Versluis, Schurinklaan 16
De Stempel Winkel, Dr. Van der Hoevenlaan 27A
Dijkerman Rietdekkers, Scheuterdijk 23
Fysiotherapie Eefde, Rustoordlaan 10
Fresco Schilders- en decoratiebedrijf, Kapperallee 61
Gudrun Raiss, Jodendijk 45
Gebr. Klumper Auto's, Kapperallee 87
Kwekerij De Veldsprong, Scheuterdijk 16
Landgoed het Haveke B&B, Zutphenseweg 113
Majoor Makelaars & Taxateurs, Rustoordlaan 50
Restaurant De Sluis, Schoolstraat 70
Schoonmaakbedrijf Frederiks VOF, Julianalaan 37
Slagerij Derkjan Addink, Startdijk 11
Te Loo Transportbedrijf, Zutphenseweg 95
Tuincentrum De Blaakhof, De Blaak 15

Epse:

Autobedrijf Preuter, Lochemseweg 15
Installatiebedrijf Eefting, Lochemseweg 26
Installatiebedrijf Haarman, Lochemseweg 10

Gorssel:

Brinkman Super, Nijverheidsstraat 22
Camping Jong Amelte, Kwekerijweg 4
Eetcafé De Hoek, Joppelaan 5
Groente Fruit Traiteurs Wezenberg, Hoofdstraat 55
Huisartspraktijk Van Gelderen, Hoofdstraat 45-B003
Kantoorboekhandel Bechtle, Hoofdstraat 40
Keukenstudio Stormink, Hoofdstraat 25

Loetje Gorssel, Hoofdstraat 26
Loonbedrijf H. Boschloo & Zn, Gorsselse Enkweg 2A
Memento Mori Uitvaartverzorging, Hoofdstraat 27
René Vos Outdoor & Sports BV, Hoofdstraat 39
Restaurant Elf Uur B.V., Deventerweg 27
Schildersbedrijf D.G. Wesseldijk BV, Hoofdstraat 44
Slagerij Jan Rodenburg, Hoofdstraat 38
Smits van Waesberghe Makelaars, Hoofdstraat 39B
Thoma & Bennink's Landerijenbureau, Hoofdstraat 47
Touwslagerij Steenbergen, Veldhofstraat 10A
Welkoop H.H. Berndsens, Molenweg 38
Weijler & Weijler tandartsen, Hoofdstraat 7

Harfsen:

Aannemersbedrijf Haarman, Lochemseweg 107
André Brummelman Rietdekkersbedrijf, Zeedijk 5
De Haarbroekse Vijvertuin, Harfsensesteeg 40
Fa. Beltman, Haarbroeksteeg 4
Garagebedrijf Henk Slettenhaar, Lochemseweg 161C
Grond- en Straatwerken Fa. Schoneveld Harfsen, Koelerweg 1
Landwinkel & Bloembinderij 'De Winde', Braakhekkeweg 9
Recreatiepark De Huurne, Harfsensesteeg 15
Schildersbedrijf G.J. Wesseldijk VOF, Lochemseweg 121

Joppe:

Het Bosrestaurant, Joppelaan 100
Bouwbedrijf Enderink BV, Lochemseweg 64
De Zevensprong, Dortherdijk 6
Hertenfarm De Langekamp, Joppelaan 116
N.M.J. Schrijver Rietdekkersbedrijf, Joppelaan 102

Kring van Dorth:

Buitengoed De Vlinderhoeve, Bathmenseweg 7
Henk Klein Ovink Uitvaartverzorging, Wittendijk 6
Stayokay Gorssel, Dortherweg 34

Lochem:

Kimenai installatiebeheer BV, Aalsvoort 2
Multicopy The Communication Company, Burg. Leenstraat 54
Zweverink Muziek, Zwiapseweg 80

Zutphen:

Ahorn-bouwsystemen, Sontstraat 7
Kamphuis Hoogwerkers BV, Loohorst 7
Kamphuis Schilderwerken BV, Jutlandstraat 1
Rabobank Noord- en Oost-Achterhoek, Nieuwstad 1
Rexwinkel BV, Hermesweg 19

Inlichtingen over sponsoring bij de penningmeester.

Privacy en gegevensbescherming

Het bestuur van de Historische Vereniging De Elf Marken heeft op dinsdag 18 december 2018 vastgesteld dat de registratie van persoonsgegevens (het ledenbestand*) wordt bijgehouden om:

- de leden het tijdschrift 'Ons Markenboek' te kunnen toezenden;
- de leden informatie te verstrekken over activiteiten zoals lezingen, excursies, projecten e.d.;
- de facturering van de contributie te registreren en te bewaken;
- de leden te kunnen benaderen voor verenigingsactiviteiten.

Het ledenbestand bestaat uit bestanden die met het computerprogramma 'PC-leden' bijgehouden worden en bevat:

- naam, adres, woonplaats, telefoonnummer, rekeningnummer (incasso)
- emailadres
- bezorger

De bestanden worden door de penningmeester beheerd op zijn privécomputer. Deze computer is goed beveiligd tegen schadelijke software, hackers en computercriminelen. Op een externe harde schijf staat een backup.

De bestanden worden gecontroleerd door de penningmeester, die onmiddellijk op de hoogte wordt gesteld van alle wijzigingen. Leden en sponsors verrichten hun betalingen naar de bankrekening van De Elf Marken, die beheerd wordt door de penningmeester.

Het is het uitdrukkelijke beleid van De Elf Marken om niet te profiteren van het gebruik van de bestanden en deze niet te verkopen. Gegevens uit deze bestanden worden alleen ter beschikking gesteld aan anderen als dat nodig is om een doel van De Elf Marken te realiseren. Daarbij wordt steeds afgesproken dat de verstrekte gegevens, na gebruik voor het doel waarvoor ze zijn verstrekt, worden vernietigd.

**Het ledenbestand omvat ook donateurs, abonneementhouders en andere relaties die mogelijk geen leden zijn.*

Het lidmaatschap loopt van 1 januari - 31 december.

Opzeggen van het lidmaatschap dient te geschieden vóór 1 december.

De contributie bedraagt € 20,00 per jaar per gezin. Hiervoor heeft men vrije toegang tot de vergaderingen, lezing- en dia-avonden. Tevens wordt elk kwartaal Ons Markenboek gratis toegezonden.

Betaling van contributie, bijdragen of giften kan op de rekening van de vereniging nr. NL12RABO 0301 4056 11 bij de Rabobank Noord- en Oost-Achterhoek t.n.v.: Historische Vereniging De Elf Marken.

Voor contributiebetaling wordt de voorkeur gegeven aan een machtiging.

De Historische Vereniging De Elf Marken heeft de status van Culturele ANBI (Algemeen Nut Beogende Instelling). De belastingdienst stimuleert daarmee de begunstiging van de vereniging met (periodieke) en testamentaire schenkingen.

Nadere informatie over schenkingen verstrekt de penningmeester.

Publicatie of overname van artikelen uit Ons Markenboek is alleen toegestaan met schriftelijke toestemming van de voorzitter van de redactiecommissie.

Kopij te zenden aan een van de leden van de redactiecommissie, bij voorkeur via e-mail.

Het verenigingsgebouw het Tramstation, Van der Capellenlaan 4 te Gorssel, is op dinsdagmiddag geopend van 14.00 - 16.00 uur en op donderdagmorgen van 10.00 - 12.00 uur. De tweede dinsdag van de maand kan men hier terecht voor bibliotheek en genealogie. In het Tramstation beschikken wij over kopieën op microfiche van het bevolkingsregister tot 1940. Het gemeentearchief is ondergebracht bij het Regionaal Archief Zutphen, tel. 140575, www.regionaalarchiefzutphen.nl.

U kunt hier terecht van dinsdag t/m vrijdag van 10.00 - 16.00 uur.

Het Gelders Archief

Openingstijden dinsdag tot en met donderdag van 10.00 - 17.00 uur en elke tweede zaterdag van de maand van 9.00 tot 17.00 uur.

Gelders Archief, Westervoortsedijk 67D, 6827 AT Arnhem, tel. 026 - 3521600, www.geldersarchief.nl

Het tramstation vanaf 1926

